שרידים מהתקופה הכלקוליתית ומהתקופות הרומית, הביזנטית והעות׳מאנית ביהוד, ״שוק אשכנזי״

אריולה יקואל

מבוא

בחודש יולי 2011 נערכה חפירה[1] בחלקה הדרומי־המערבי של העיר יהוד, כ־300 מ׳ מצפון לכביש 461, באזור המכונה ״שוק אשכנזי״[2] (נ״צ 695–903/659600–189782 ; איור 1). חפירה זו היא המשכה של חפירת בדיקה שנערכה בחודש מרס 2011 (יקואל 2012א׳). יהוד ממוקמת בבקעת אונו שבמרכז מישור החוף, באזור השרון הדרומי. פני השטח מישוריים ומורכבים מקרקעות גרומוסול וחמרה. סמוך לאתר נערכו כמה חפירות ארכיאולוגיות, ובהן התגלו שרידי בנייה, מתקנים וקברים מהתקופה הכלקוליתית עד התקופה העות׳מאנית (שמואלי תשנ״ה ; ברינק ושמואלי תשנ״ו ; גודוביץ תש״ס ; הדד תש״ס ; ינאי 2004 ; ולדניצקי 2006 ; מילבסקי 2008 ; אשד 2011 ; סגל ואשד 2011 ; אלישע 2013 ; ארבל 2013 ; יקואל 2014 ; יקואל וברינק 2014 ; יהודה גוברין, מידע בעל פה ;[3] Brink, Golan and Shemueli 2001; Govrin 2009; 2015; Brink et al. 2014).

בחפירה נפתחו 85 ריבועים ונחשפו פירים מהתקופה הכלקוליתית, שרידי מבנים וכבשני יוצר מהתקופה הרומית, שרידי קירות ורצפות מהתקופה הביזנטית ושרידי מבנים, בורות ספיגה ובורות אשפה מהתקופה העות׳מאנית (תכנית 1). כן נתגלו שברי כלי חרס, מטבעות וממצא קטן המתוארכים לתקופות הברונזה המאוחרת, הברזל, הפרסית, ההלניסטית, הרומית, הביזנטית, האסלאמית הקדומה והעות׳מאנית המאוחרת.

---

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-6118) נערכה מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת אפריקה ישראל לפני בניית מבני מגורים במקום. את החפירה ניהלו אריולה יקואל ויוסי אלישע. סייעו ל־אור גולן, דוראר מסארווה וישראל קורנפלד (ניהול שטח), יוני עמרני ואלי בכר (מנהלה), בוריס אנטין, מנדל קאהן, אבי האג׳יאן ורבקה מישייב (מדידות), אסף פרץ (צילום שטח), נטליה זק (שרטוט), ילנה קופרשמידט (מעבדת מתכת), קלרה עמית (צילום ממצא), אדריאן ורנאר־גנור (רפאות כלי חרס), יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיזית), פטר גנדלמן (ייעוץ קרמי), רונית לופו (כלי צור וקרמיקה כלקוליתית), נוהא אגא (ארכיאוזואולוגיה), אורן אקרמן (גיאומורפולוגיה), רועי עסיס (בדיקות מקדימות), דונלד צ׳ אריאל (נומיסמטיקה), יעל גורין־רוזן (זכוכית), ליאור ראוכברגר (מקטרות חרס), אמיר גורזלזני ועוזי עד (ייעוץ), ויניב אגמון, פרלה ודוד אמיר, רוני אבידוב (מתנדבים). כן סייעו עמית ראם ועמית שדמן ממרחב מרכז ברשות העתיקות ושוטרי תחנת מסובים של משטרת ישראל.

[2] ״שוק אשכנזי״ הוא מרכז מסחרי שהקים בשנת 1956 האדריכל שמעון רודה. בשוק ארבע שורות של חנויות, והוא ממוקם במקום שהיה בו השוק המרכזי של כפר יהודייה עד שנת 1948. במסגרת הפרויקט נהרס השוק ועל חורבותיו מתוכננים ארבעה מגדלי מגורים מעל שדרת חנויות.

[3] תודה ליהודה גוברין על שחלק עמי את המידע על תוצאות חפירותיו ביהוד (הרשאה מס׳ B-381) טרם פרסומם.

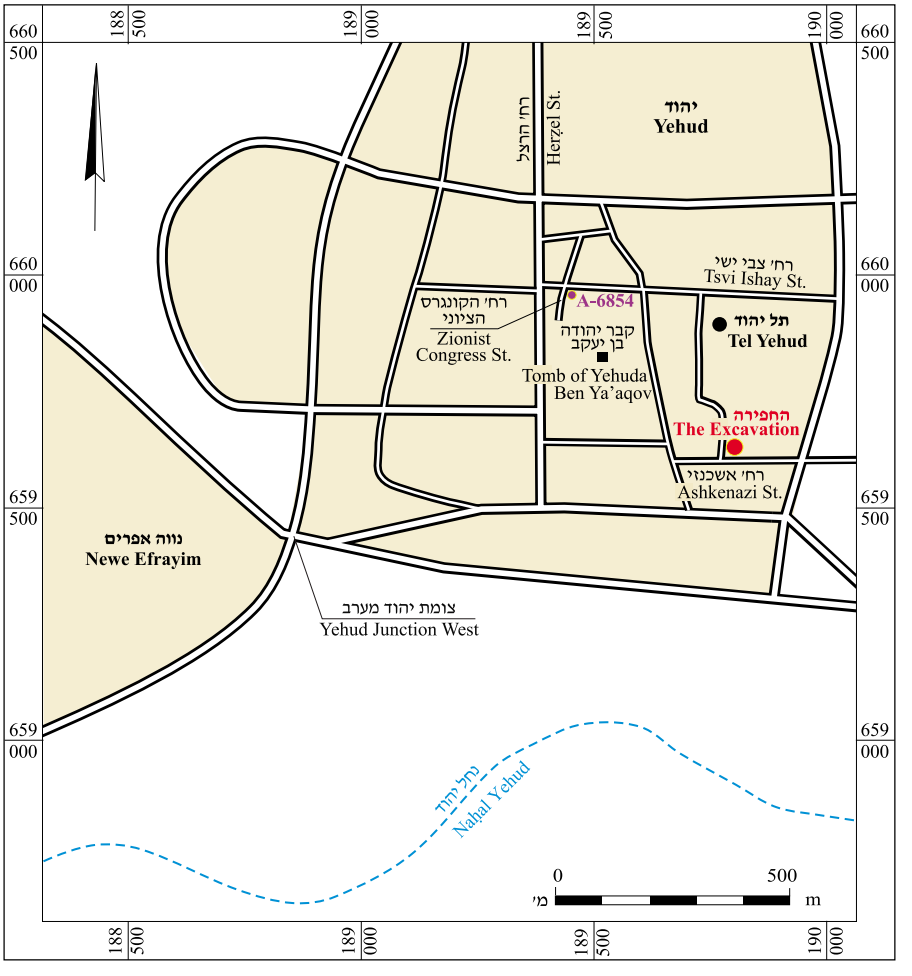

איור 1. מפת איתור.

החפירה

התקופה הכלקוליתית

נמצאו שני פירים מהתקופה הכלקוליתית החפורים באדמת החמרה (L338, L821; תכניות 1, 2); הם לא נחפרו עד תחתיתם משיקולי בטיחות. פיר 338 (1.1 מ׳ קוטר עליון, 1.25 מ׳ קוטר תחתון, כ־4.5 מ׳ עומק; תכנית 2: חתך 1–1; איור 2) נמצא בחלק הצפוני־המזרחי של שטח החפירה, ופיר 821 (2 מ׳ קוטר, כ־3 מ׳ עומק; תכנית 1: חתכים 3–3, 4–4; ר׳ איור 7) נמצא בחלקו הצפוני־המערבי; חציו המזרחי של פיר 821 נפגע מכבשן 808 שנבנה בתקופה הרומית (ר׳ להלן). בפירים נמצא מילוי של אדמה אפורה מעורבת בשברי גוף של כלים מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת (ר׳ לופו, כרך זה); נתזי צור, שברי כלי אבן (לא נחקרו) ועצמות בעלי חיים (ר׳ Agha, this volume). במפלס העליון של פיר 338 נמצאה קרמיקה מעורבת מתקופות שונות.

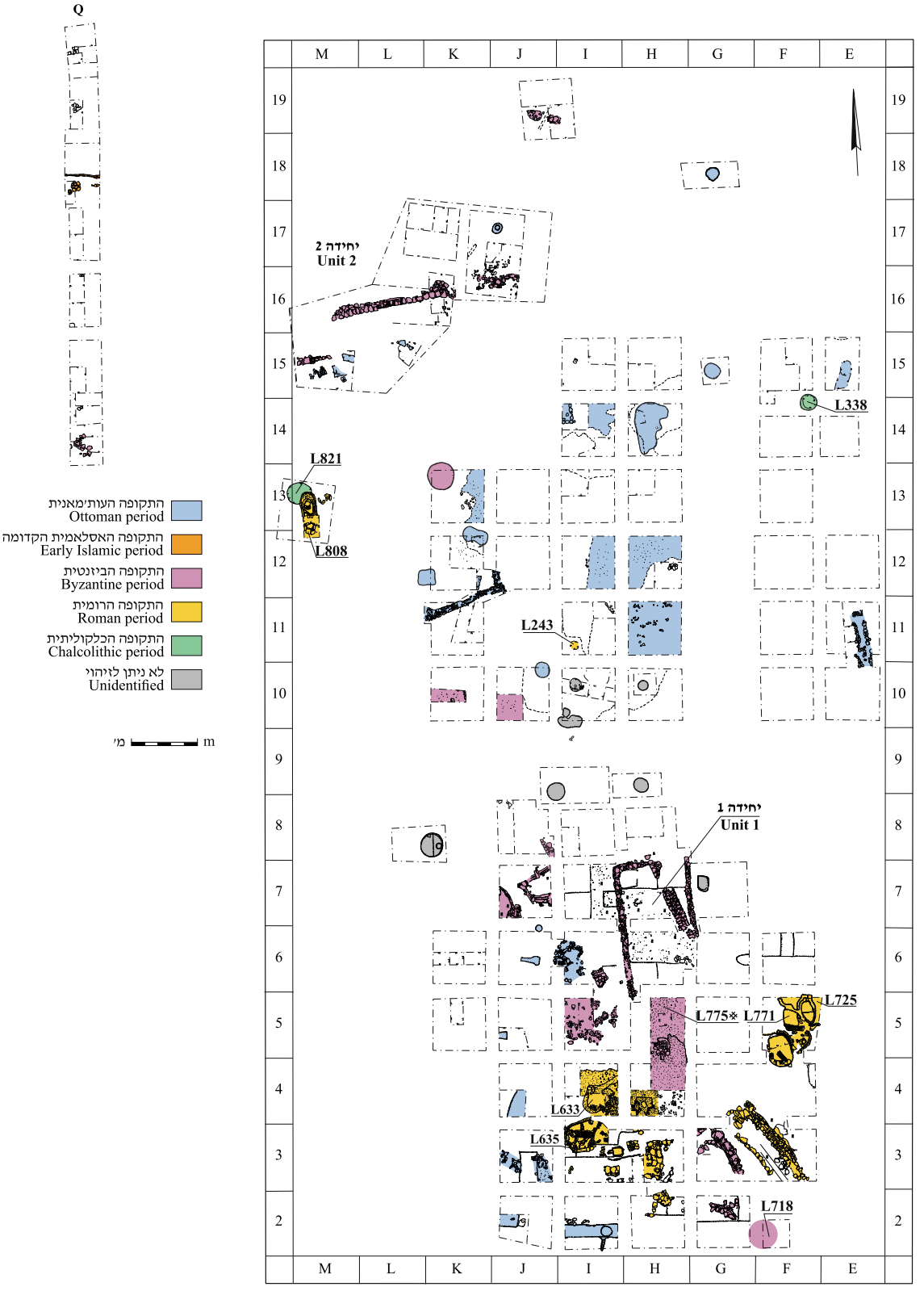

תכנית 1. תכנית כללית של שטח החפירה.

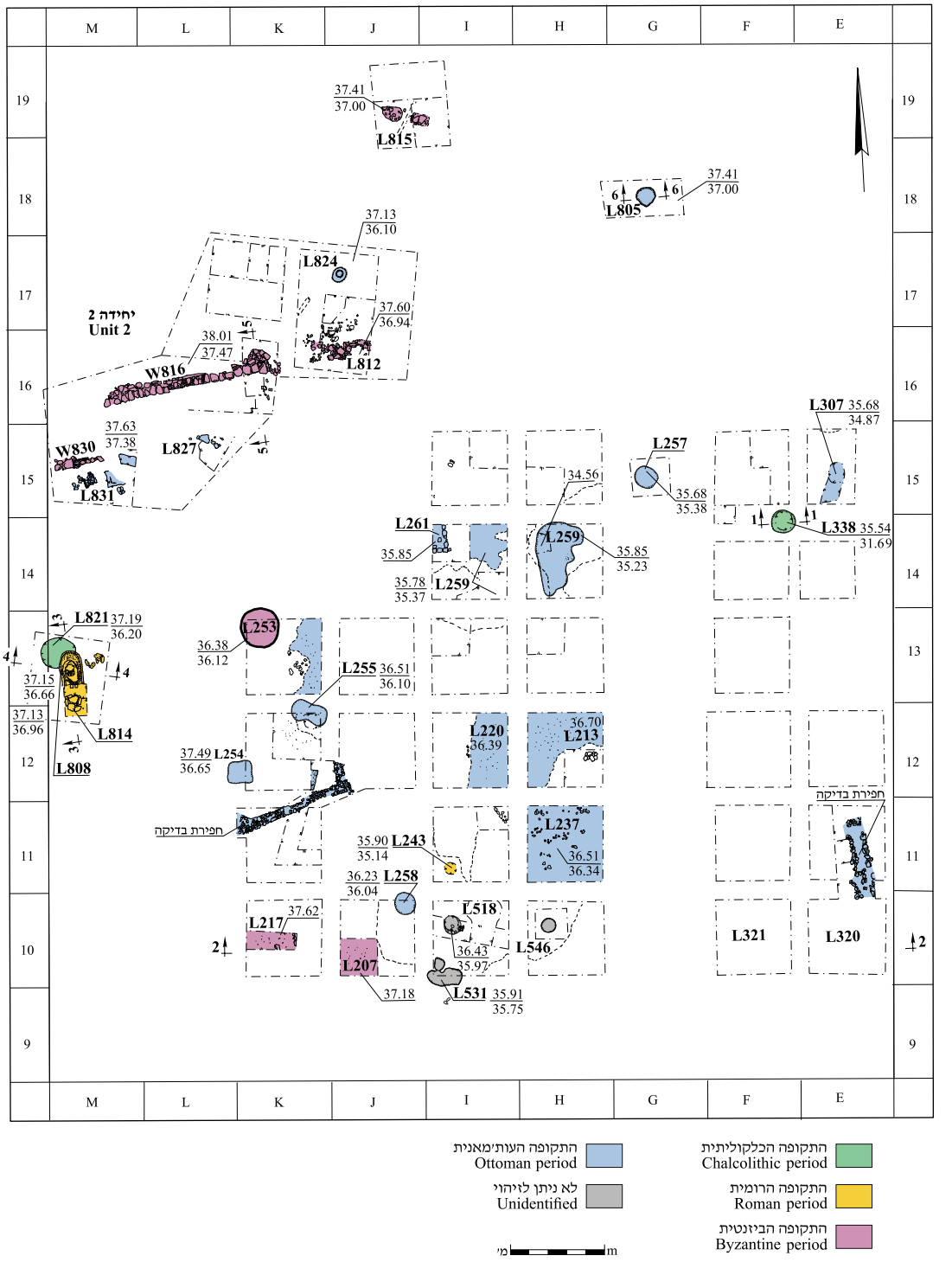

תכנית 2. חלקה הצפוני של החפירה, תכנית וחתכים.

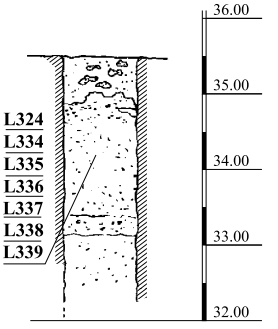

1-1

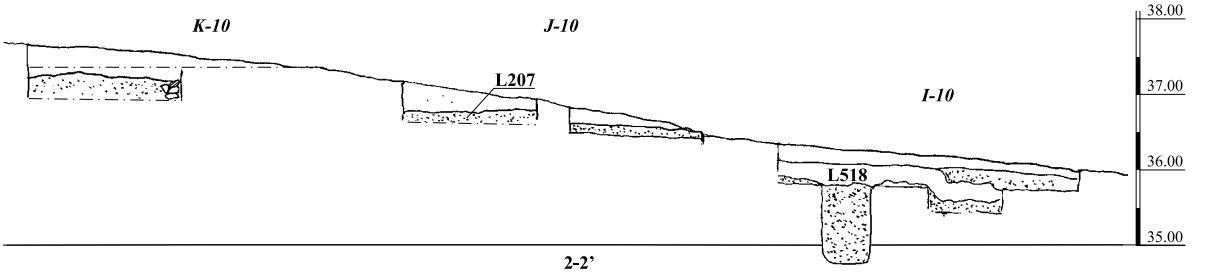

2-2'

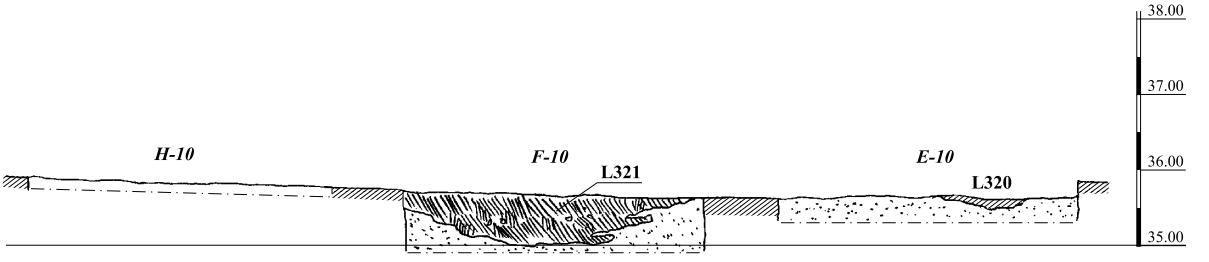

2'-2

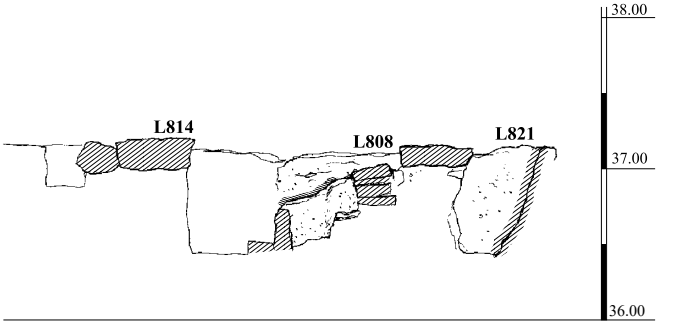

3-3

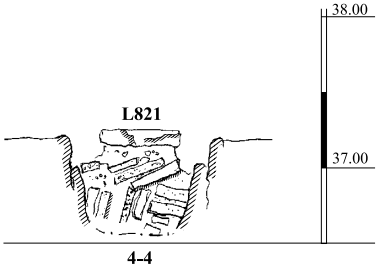

4-4

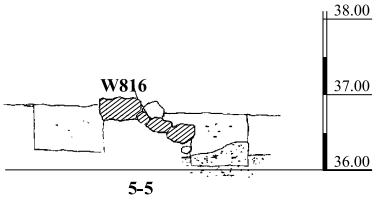

5-5

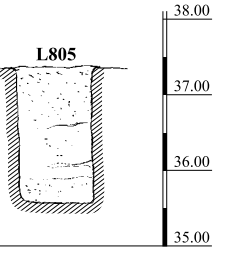

6-6

איור 2. פיר 338 מהתקופה הכלקוליתית, מבט לצפון.

פירים דומים, חפורים בקרקע, נמצאו בחפירות אחרות ביהוד (יקואל 2014; תש״ף; יקואל וברינק 2014; יהודה גוברין, מידע בעל פה; Govrin 2009), וגם בהם התגלו כלי חרס וכלי צור המתוארכים לתקופה הכלקוליתית המאוחרת. פירים דומים נחשפו גם בדרך נמיר, תל אביב (ברינק 2006; 2011). את תופעת הפירים ביהוד קשה לפרש, שכן חלקם עמוקים מאוד (עד 7 מ׳ עומק) ואין זה סביר ששימשו לאחסון או להשלכת פסולת. גוברין גורס כי הפירים נחפרו בניסיון להגיע למי תהום (Govrin 2015), אולם כיוון שהפירים לא נחפרו עד תחתיתם, קשה לאשש או להפריך את טענתו. עם זאת, נראה ששכיחות הפירים וצפיפותם במרחב אינה מחזקת טענה זו. נוסף לכך, נחל יהוד הסמוך (ר׳ איור 1) — היום נחל אכזב — מייתר את הצורך בחפירת פירים רבים מסוג זה. מחקר חדש שנערך לאחרונה על השימוש הראשוני בפירים שהתגלו בחפירות בתל אביב הראה שהפירים שימשו בארות מים (יקואל וברינק 2019; Brink et al. 2019; 2021).

תקופות הברונזה המאוחרת, הברזל, הפרסית וההלניסטית

תקופות אלו מיוצגות באתר בממצא קרמי בלבד. מתקופת הברונזה המאוחרת נמצאו בעיקר קערות וקנקנים, ובהם שברי קערות מטיפוס קערת חלב (ר׳ איור 11:1); מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית הממצא הקרמי מועט, ונמצאו שברי קערות, קנקנים וסירי בישול (לא אוירו); מהתקופה ההלניסטית נמצאו קערות, קנקנים, אמפורות, ובהן אמפורות רודיות, פכיות ושברי נרות, ובהם שבר נר אטי (לא אוירו). גם בחפירות קודמות שנערכו ביהוד נמצאו מעט שרידים מתקופות אלו, ולכן אי אפשר להסיק מסקנות לגבי גודל היישוב או הפעילות שהתנהלה באתר. שרידי בית קברות המתוארך לתקופות הברונזה התיכונה 2א׳–ב׳, הברונזה הביניימית ולתקופה הפרסית, שהתגלו ממערב לתל (יקואל וברינק 2014; יהודה גוברין, מידע בעל פה; Govrin 2009), מלמדים על כך שבתקופות אלו התקיים באתר יישוב. שרידים בנויים המתוארכים לתקופה ההלניסטית טרם התגלו והמידע על התקופה באתר זה מועט.

התקופה הרומית

עיקר הממצא באתר הוא מהתקופה הרומית המאוחרת (המאות הב׳–הג׳ לסה״נ; תכניות 1–3), ובו שרידים של שישה כבשנים ושרידי מבנה. כן נמצא בחפירה בור (L243) שנחפר באדמת החמרה וייעודו אינו ברור. בבור נמצאו שברי כלי חרס מהשלבים הקדומים של התקופה הרומית (המאה הא׳ לפסה״נ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ; ר׳ איור 11:2–5), וכן שבר של קערת זכוכית המתוארכת לשלהי התקופה ההלניסטית – ראשית התקופה הרומית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה).

בחלק הדרומי־המזרחי של החפירה נחשפו חמישה כבשני יוצר לצריפת כלי חרס (L633, L635, L725, L761, L771; תכנית 3), כבשן אחד להתכת מתכות (L808; תכנית 2) ושרידי קירות של מבנה (W765, W766, W776; תכנית 3) שהשתמרותו גרועה. בהצטברויות שבתוך הכבשנים התגלו שברי גוף של סירי בישול וקנקנים, המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת, ופסולת כבשנים (ר׳ איורים 12, 13). כן התגלו בסביבה זו שברי כלי זכוכית המתוארכים למאות הד׳–הה׳ לסה״נ (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה: איור 2:1, 4), לתקופה הביזנטית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה: איור 5:1) ופסולת של תעשיית זכוכית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה: איור 12:1, 13).

כבשן 725. לכבשן מתאר סגלגל (0.9–1.6 מ׳ קוטר, 0.7 מ׳ עומק; תכנית 3: חתך 2–2). השתמר תא הבעירה (איור 3), ובו מפולות של לבני בוץ ששימשו כנראה בבנייתו. בחלקו הצפוני של הכבשן זוהה פתח להכנסת חומר הבעירה (כ־0.2 מ׳ רוחב).

איור 3. כבשן 725, מבט לדרום.

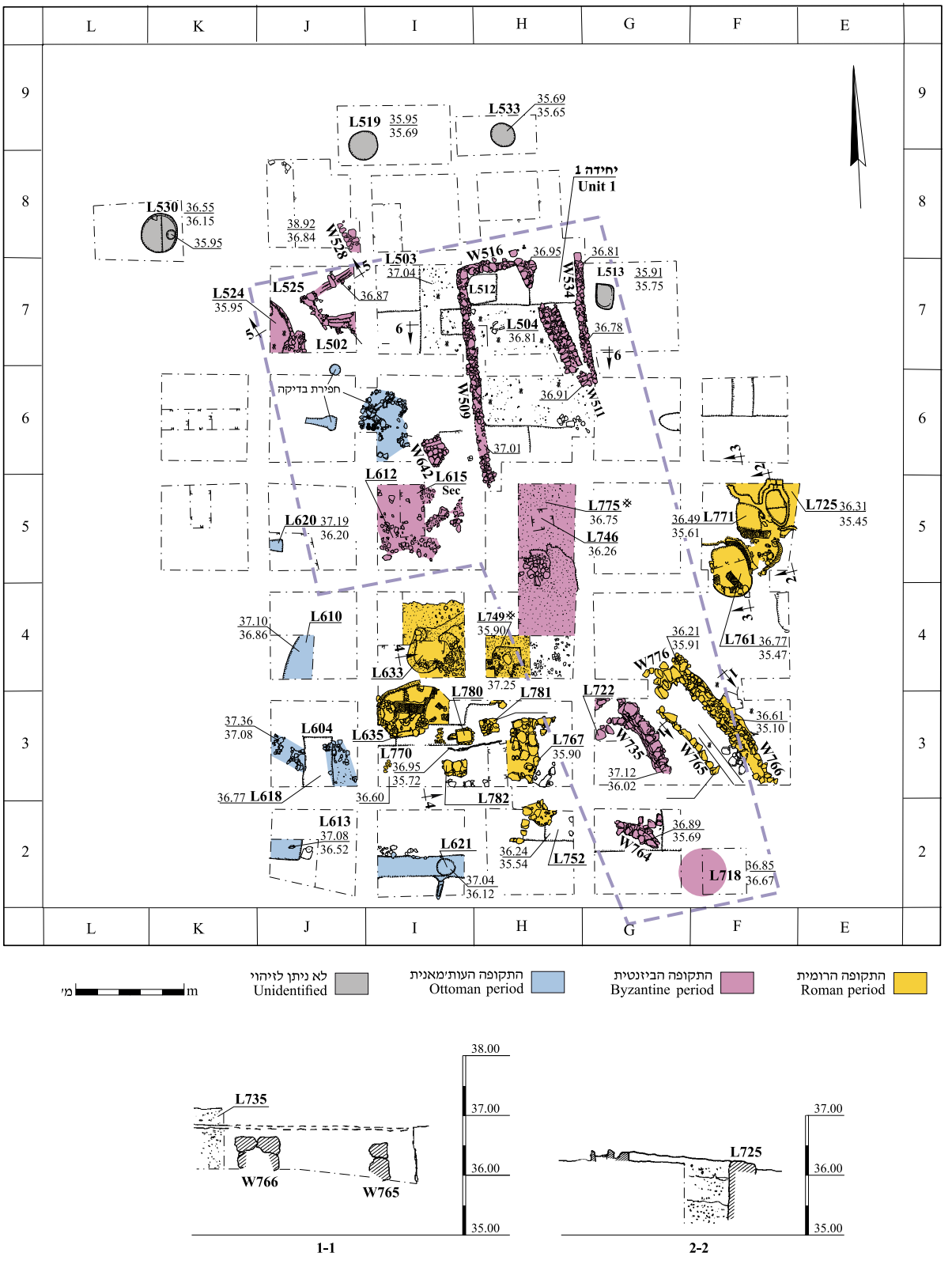

תכנית 3. חלקה הדרומי של החפירה, תכנית וחתכים.

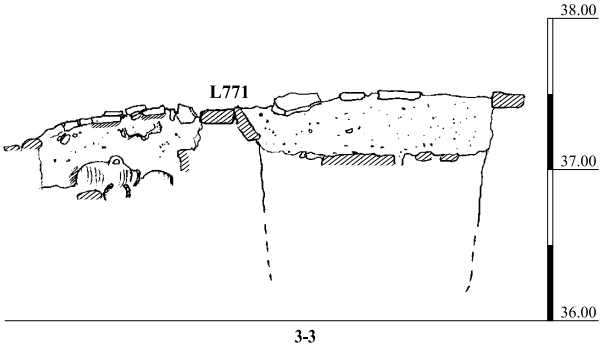

3-3

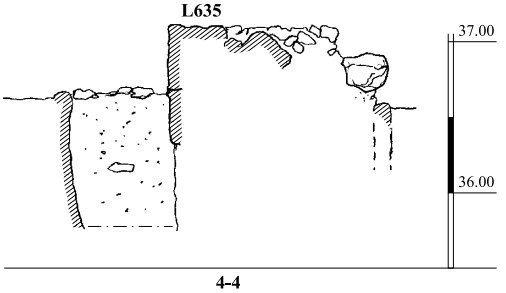

4-4

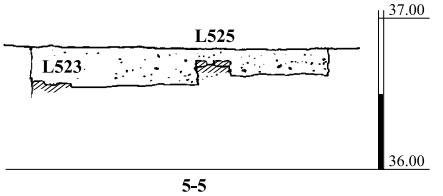

5-5

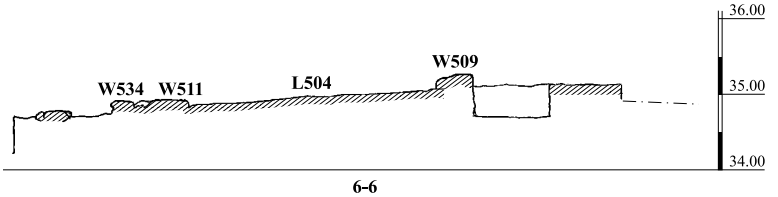

6-6

כבשן 771. לכבשן מתאר מעוגל (1.5 מ׳ קוטר, 0.9 מ׳ עומק; תכנית 3: חתך 3–3); הוא נחתך בצדו הדרומי־המערבי מכבשן 761 (ר׳ להלן). בכבשן השתמרו תא הצריפה ותא הבעירה. בתא הצריפה נחשף עמוד מרכזי הבנוי משילוב של אבנים ולבנים, ובתא הבעירה נחפרו מפולות של לבני בוץ צרופות. הפתח להכנסת חומרי הבעירה לא אותר, אך על פי הצורה המוכרת של טיפוס כבשן זה אפשר כי הוא מוקם בדופנו המזרחית. בכבשן התגלו 17 כלים שלמים, ובהם סירי בישול, קנקנים, כלי אנטיליה, כוסות וקערות המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת (המאות הב׳–הג׳ לסה״נ; איורים 12, 13); בחלק מהכלים הובחנו סימני פגיעה, כגון עיוות וצריפת יתר.

כבשן 761. לכבשן מתאר מעוגל (1.7 מ׳ קוטר, 1.1 מ׳ עומק; תכנית 3; איור 4). השתמר תא הבעירה, ובמרכזו אומנה הבנויה משורה של לבנים שהונחו אופקית. בתוך תא הבעירה נחפרו מפולות של לבנים צרופות.

איור 4. כבשן 761, מבט לדרום.

איור 5. כבשן 635, מבט לדרום.

כבשן 635. לכבשן מתאר מעוגל (2.2 מ׳ קוטר; תכנית 3: חתך 4–4; איור 5). נחשף תא בעירה, ובמרכזו אומנה, שיוצאות ממנה שתי קשתות אל הדופן החיצונית. ממזרח לכבשן התגלו מפולות של לבני בוץ ושבר של צינור חרס. מדרום־מזרח לכבשן התגלו שלוש יחידות מרובעות (L780, L781 ו־L782) שנבנו מאבני גיר בינוניות וקטנות, והיו קשורות כנראה לפעולת הכבשן (איור 6). היחידות הופרדו זו מזו בשורה של לוחות לבני בוץ (L770; איור 6), שהונחו על צדן הצר בציר מזרח–מערב, על מפלס אדמת החמרה; הלבנים דומות לאלו ששימשו בבתי מרחץ. הפרדת היחידות בשורה של לוחות לבני בוץ מרמזת על כך שהן היו קשורות לפעילות הכבשן. במרכז יחידה 780 הונחה אבן גיר גדולה, ואליה הוצמדו אבני גיר קטנות, מהוקצעות. ייתכן כי יחידה זהה, שלא השתמרה טוב, נבנתה מדרום־מזרח ליחידה 782.

איור 6. יחידות מרובעות מדרום־מזרח לכבשן 635, מבט לצפון.

כבשן 633. לכבשן מתאר מעוגל (1.25 מ׳ קוטר, 0.4 מ׳ עומק; תכנית 3). השתמר תא הבעירה ובמרכזו עמוד מרכזי ואומנה. מצפון־מזרח לתא הבעירה נתגלו קטעים של רצפת גיר כתוש (L749), ועליהם סימני שרפה וסיגי צריפה כתוצאה מטמפרטורה גבוהה מאוד. ייתכן כי באזור זה היה פתח להסקה ולפינוי החומר לאחר שרפתו.

כבשן 808. הכבשן נתגלה בחלקה הצפוני־המערבי של החפירה (תכנית 2: חתך 3–3), והוא חותך פיר קדום מהתקופה הכלקוליתית (L821; ר׳ לעיל). לכבשן מתאר סגלגל, מוארך (1 מ׳ רוחב, 1.7 מ׳ אורך, 0.9 מ׳ עומק; איור 7), וממנו השתמר תא הבעירה. הפתח להכנסת חומר הבעירה זוהה בחלקו הדרומי של הכבשן. הפתח בנוי היטב מלבנים המשתלבות בדופנות הכבשן. בחלקו התחתון של הפתח התגלו שתי אבני גיר שהוצבו בצדיו. בתוך תא הבעירה נחפרו מפולות של לבני בוץ לכיוון מערב, עדות לכיוון התמוטטות כיפת הכבשן ודופנותיו. בניגוד לכבשני ייצור הקרמיקה, כבשן זה קטן, ועל פי צורתו הוא אינו מתאים לייצור קרמיקה; לכן, ייתכן ששימש להתכת מתכות. רמת הצריפה הגבוהה של דופנות הכבשן, שנגרמה מהטמפרטורה הגבוהה, מחזקת את הטענה שזהו כבשן להתכת מתכות. כ־0.5 מ׳ מדרום לפתח הכבשן, נתגלה מכלול בנוי, ובו בסיס עמוד (L814; 0.8 מ׳ קוטר), הבנוי מאבני גיר בינוניות המדופנות באבני גיר מהוקצעות, קטנות. בסיס העמוד השתמר לגובה שני נדבכים, והוא מושתת באדמת החמרה. נראה כי לבסיס העמוד היה תפקיד באחת המלאכות הקשורות בהפעלת הכבשן ובתעשיית המתכת; ייתכן שהוא שימש משטח עבודה, או בסיס לסדן.

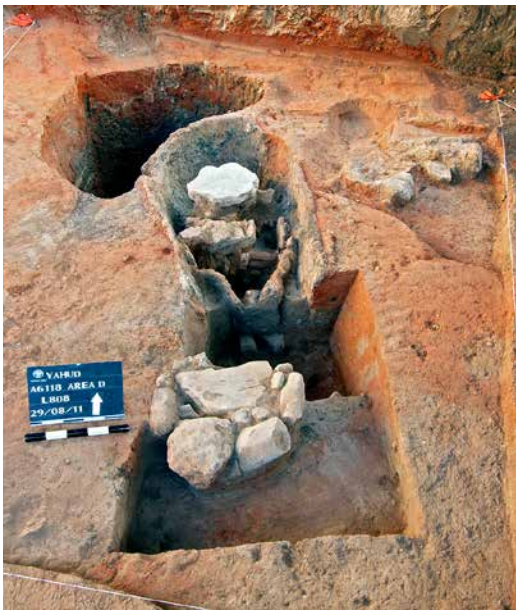

איור 7. כבשן להתכת מתכות (808), מבט לצפון; הכבשן חותך את פיר 821 שמצפון לו.

איור 8. שרידי מבנה מהתקופה הרומית, מבט למערב.

מבנה. בחלק הדרומי־המזרחי של החפירה נתגלו יסודות של מבנה הבנוי בציר צפון־מערב–דרום־מזרח. המבנה מלבני (1.4 × 4.2 מ׳), והוא תחום בקירות 776 מצפון, 766 ממזרח ו־765 ממערב (תכנית 3; חתך 1–1; איור 8). יסודות המבנה בנויים מאבני גיר גדולות ובינוניות, מהוקצעות למחצה, ללא חומר מלכד ביניהן, והם השתמרו לגובה של שבעה נדבכים. הממצא הקרמי שנאסף בהצטברויות מעל המבנה ובצדי יסודותיו מתארך אותו לתקופה הרומית המאוחרת (איורים 12: 4; 13: 11). קרבתו אל הכבשנים מרמזת על כך ששימש לצרכים הקשורים בתעשייה שהתנהלה במקום, אולי לאחסון חומרי הגלם או הכלים. האפשרות שהמבנה שימש למגורים אינה סבירה, משום שלא היה נהוג להקים מבני מגורים סמוך לכבשנים (גורזלזני 2014). יש לציין כי בהצטברויות האדמה מעל השרידים האדריכליים של המבנה והכבשנים, ולצדם, נאספו עצמות בעלי חיים (ר׳ Agha, this volume). היעדרן של עצמות חזירים בהצטברויות אלו מעלה שאלה בנוגע לזיהוי האתני של האוכלוסייה שהתגוררה באתר. היעדר עצמות חזירים בשכבה זו יכול להצביע על אוכלוסייה יהודית או שומרונית, שחל עליהן איסור צריכת בשר חזיר; עם זאת, קשה לקשור באופן חד־משמעי את היעדר עצמות החזיר לאתנוס מסוים (ר׳ Agha, this volume). בסוף התקופה הרומית פסק השימוש בכבשנים ובמבנה.

התקופה הביזנטית

בתקופה הביזנטית פסק האזור לשמש לתעשייה, ונבנו בו מבני מגורים ומחסנים. מעל הכבשנים ושרידי הבנייה מהתקופה הרומית המאוחרת הונחה רצפת טיח לבנה (L775; 10 מ׳ רוחב, 0.15 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ עובי; תכניות 1, 3), המשתרעת על פני שטח נרחב למדי. כיוון שהרצפה אינה ניגשת לקירות שנחשפו, וכן משום גודלה הבולט במרחב, נראה שיש ליחסה לשלב קדום בתקופה הביזנטית בעת הסדרת השטח לפני הבנייה המחודשת.

שרידי הבנייה מהתקופה הביזנטית מרוכזים בשני אזורים עיקריים: יחידה 1 נמצאת בחלקה הדרומי־המזרחי של החפירה (תכנית 3), ויחידה 2 — בחלקה הצפוני־המערבי (תכנית 2). בין שתי היחידות, במרכז השטח, נחפרו מפלסי חיים (L207, L217; תכנית 2: חתך 2–2). בהצטברויות מעל שרידי המבנים וסביבם נאספו עצמות בעלי חיים: כבשים ועזים, בקר, תרנגולות ובהמות משא, כגון גמל (ר׳ Agha, this volume).

יחידה 1. נתגלו יסודותיו של מבנה מלבני (תכנית 3: חתך 6–6; איור 9), שכיוונו צפון־מערב–דרום־מזרח והשתמרותו טובה. המבנה תחום בקירות 516 מצפון, 534 ממזרח ו־509 ממערב. יסודות המבנה נבנו מאבני גיר גדולות ובינוניות, מהוקצעות למחצה, ללא חומר מלכד ביניהן. בהצטברויות מעל יסודות המבנה ולצדם התגלו שברי כלי חרס המתוארכים לתקופה הביזנטית (איור 2:16). מתחת ליסודות המבנה התגלה מטבע המתוארך למאה הג׳ לסה״נ (ר׳ אריאל, להלן: מטבע מס׳ 2). במבנה נערכו שינויים, לדוגמה תוספת של קיר (W511), המלמדים כי היו בו לפחות שני שלבים, קרוב לוודאי טכניים.

מדרום־מערב למבנה התגלה קטע של קיר (W642), שנבנה בציר צפון־מערב–דרום־מזרח. השתמרותו הירודה אינה מאפשרת לחברו ליתר השרידים האדריכליים. בהצטברויות מעל הקיר התגלה מטבע מהשנים 364–375 לסה״נ (ר׳ אריאל, להלן: מטבע מס׳ 7). דרומית לקיר התגלו מפולות של אבני גיר מהוקצעות (L612). בין אבני המפולת ולצדן (L615) התגלו מטבעות המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת ולראשית התקופה הביזנטית (ר׳ אריאל, להלן: מטבעות מס׳ 3–6), וכן שברי כלי זכוכית המתוארכים לשלהי המאה הד׳ – ראשית המאה הה׳ לסה״נ (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה: איור 1:6).

קטע נוסף של קיר (W528) התגלה צפונית־מערבית למבנה. על סמך כיוונו הכללי של הקיר, נראה כי גם קיר זה היה קשור למבנה. בהצטברויות מעל הקיר התגלה מטבע המתוארך לשנים 387–388 לסה״נ (ר׳ אריאל, להלן: מטבע מס׳ 8).

איור 9. שרידי מבנה מהתקופה הביזנטית, מבט לדרום־מערב.

דרומית־מערבית לקיר 528 נחשפה תעלה (L502) הבנויה בשיפוע בכיוון דרום־מזרח–צפון־מערב. רצפת התעלה עשויה מטיח לבן, ושולבו בה שברי גוף של חרסים מצולעים. תעלה נוספת (L525) נבנתה כ־2 מ׳ מצפון לתעלה 502 (תכנית 3 : חתך 5–5), והיא דומה לה בכיוון ובאופן הבנייה, אך מפלסה נמוך. סמוך לשתי התעלות ממערב התגלה מכלול מעוגל (L524), הבנוי מאבני גוויל קטנות ובינוניות; חלקו הפנימי מטויח בטיח לבן. ייתכן כי המכלול קשור לשתי התעלות ושימש לאגירת הנוזלים שהובלו בהן. אף שלא נמצא קשר בין התעלות למכלול המעוגל, העובדה שהמכלול המעוגל נמצא במפלס נמוך יותר תומכת בסברה זו.

בדרום השטח נתגלו קטעי קירות (W735, W764) ובור אשפה (L718). קיר 735 נמצא בחלק הדרומי־המזרחי של יחידה 1; הוא רחב ונבנה בציר דרום־מזרח–צפון־מערב. הקיר בנוי מאבני גיר גדולות ובינוניות, ללא חומר מלכד, ונחשף לגובה של שבעה נדבכים; הדופן המערבית של הקיר בנויה בשיפוע קל לכיוון מערב. הנדבך העליון של הקיר נמצא באותו מפלס של המבנה המלבני שמצפון לו, ונראה כי הוא שייך למכלול תת־קרקעי. בחתך שנעשה בצד הקיר התגלו כלי חרס המתוארכים לתקופה הביזנטית (איור 15 :7) ושברי כלי זכוכית המתוארכים למאות הד׳–הה׳ לסה״נ (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה: איור 1 :8). ממערב לקיר נתגלו אבני מפולת גדולות (L722) שמקורן ככל הנראה בקיר. קטע נוסף של קיר מסיבי (W764) התגלה מדרום, והוא נבנה בכיוון דרום־מזרח–צפון־מערב מאבני גיר גדולות ללא חומר מלכד. סביב הקיר נחשפה מפולת של אבנים גדולות שמקורן ככל הנראה בקיר. גם קיר זה חדר אל מתחת למפלס החיים הביזנטי, וייתכן כי גם הוא קשור למכלול תת־קרקעי.

בפינה הדרומית־המזרחית של יחידה 1 התגלה בור אשפה (L718; כ־5 מ׳ קוטר, 0.65 מ׳ עומק), ובו שברי גוף של קערות, קנקנים וסירי בישול המתוארכים לתקופה הביזנטית המאוחרת (ר׳ איורים 14 :5, 9, 13; 16 :8, 9).

יחידה 2. השרידים שהתגלו לא נחפרו במלואם בשל מגבלות שטח החפירה, והשתמרותם הייתה ירודה. התגלה יסוד של קיר (W816; תכנית 2 : חתך 5–5), הבנוי בכיוון מזרח–מערב מאבני גיר גדולות ובינוניות, ללא חומר מלכד. יסודות הקיר השתמרו לגובה של 1–2 נדבכים, והם נחפרו באדמת החמרה. מזרחית לקיר התגלתה מפולת של אבנים (L812). מדרום לקיר התגלה קטע של קיר נוסף (W830), הדומה לו באופן הבנייה ובכיוונה. נראה כי קיים קשר בין הקירות הללו, אך בשל ההשתמרות הירודה קשה לקבוע זאת. צפונית־מזרחית לקיר 816 (L815) ודרומית־מערבית לו (L150; תכנית 4) התגלו מקבצי אבנים שהקשר בינם לבין הקיר אינו ברור. בין האבנים נמצאו בין היתר גם שברי כלי זכוכית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה: איור 1 :11); מרחקם משרידי הקירות, מלמד על תפרוסת היחידה. בדומה ליחידה 1, גם ביחידה 2 התגלה בור אשפה (L253; 2 מ׳ קוטר, כ־0.5 מ׳ עומק) סמוך לשרידי המבנים. בור זה קטן מהבור שהתגלה ביחידה 1, אך שניהם דומים באופיים ובשברי כלי החרס שהושלכו לתוכם (ר׳ איורים 15 :4, 5; 16 :5, 10).

התקופה האסלאמית הקדומה

היחידות מהתקופה הביזנטית לא המשיכו לשמש בתקופה האסלאמית הקדומה. מרבית הממצאים מתקופה זו הם שברי גוף של כלים (ר׳ איור 17), שהתגלו סביב מוקדי אבנים (L152, L157; תכנית 4) בחלק המערבי של שטח החפירה.

התקופה העות׳מאנית

בתקופה העות׳מאנית המאוחרת שימש השטח למגורים. המתקנים שנתגלו מלמדים שהיה מבנה אחד לפחות במרכז החפירה ובחלקה הדרומי־המערבי (ר׳ יקואל 2012א׳). בשטח התגלו מצבורי כלי חרס, בורות אשפה, בורות חפורים באדמת החמרה ובורות ספיגה. במכלול עצמות בעלי החיים מהתקופה העות׳מאנית נמצאו בקר, עזים וכבשים, תרנגולות ועוד. עצמות התרנגולות היו רוב הממצא (30%; ר׳ Agha, this volume).

איור 10. בור ספיגה 824, מבט לדרום.

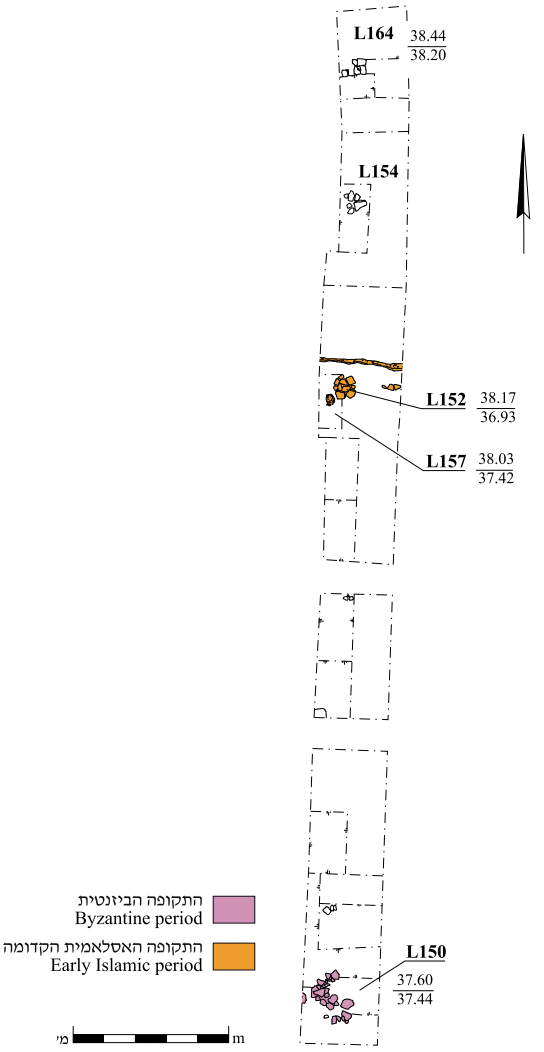

תכנית 4. שרידים מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה.

במרכז שטח החפירה (L213, L220, L237, L255; תכנית 2) התגלו מצבורי כלי חרס בתוך הצטברויות של אדמה שחורה בשקעים טבעיים במפלס אדמת החמרה (תכנית 2). הקרמיקה שנאספה מתוך השקעים אופיינית לתקופה העות׳מאנית המאוחרת (ר׳ איור 18). כן התגלו שני שקעים טבעיים (L257, L259) ששימשו בורות אשפה. לבורות הושלכו שברי כלי חרס, חלקם נמצאו שלמים, והם מתוארכים לתקופה העות׳מאנית המאוחרת. לצד השקעים הטבעיים נמצאו בורות שנחפרו במכוון באדמת החמרה (L258, L307 [תכנית 2] L613 [תכנית 3]), ונמצאו בהם מעט שברי כלי חרס מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת. קשה לקבוע מתי נחפרו הבורות ולמה הם שימשו.

בחלק הצפוני של החפירה נמצאו ארבעה בורות ספיגה (L254, L261, L805, L824; תכנית 2: חתך 6–6); חלקם היו מדופנים בחבית ברזל (איור 10). כן נמצאו כמה בורות שנחפרו באדמת החמרה (L513, L518, L519, L530, L531, L533, L546; תכניות 2, 3), ובהם הצטברות של אדמה חומה ושברי כלי חרס המתוארכים לתקופות שונות. הממצא המעורב שהתגלה בבורות לא אפשר לקבוע את תיארוכם.

הממצא

כלי החרס

פטר גנדלמן ואריולה יקואל

בחפירה נמצאו כלי חרס מהתקופה הכלקוליתית (ר׳ לופו, כרך זה), מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל, ומהתקופות הפרסית–ההלניסטית, הרומית, הביזנטית, האסלאמית הקדומה והעות׳מאנית. שברי כלי החרס מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל, ומהתקופות הפרסית וההלניסטית, היו מעטים ולא אוירו, למעט תגלית ייחודית של שבר קערת חלב (איור 11:1) מתקופת הברונזה המאוחרת.

התקופה הרומית הקדומה (המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ)
כלי החרס מהתקופה הרומית הקדומה היו מעטים ונמצאו מרוכזים בבור (L243). טיפוסי הכלים אופייניים לאזור ירושלים והרי יהודה.

סיר בישול (איור 11:2).— לסיר שפה פשוטה, נוטה מעט חוצה, ידית הנמשכת מחלקה העליון של השפה וגוף כדורי. הסיר שכיח בתקופה, בעיקר באזור יהודה, ומקבילות לו נמצאו במצדה (Bar-Nathan 2006:154–157, Pl. 28) ובירושלים, בבנייני האומה (Berlin 2005:35–36, Fig. 3), ותוארכו מהשליש האחרון של המאה הא׳ לפסה״נ עד השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ.

פכית (איור 11:3).— לפכית שפה מרוכסת, נוטה חוצה, וידית הנמשכת מחיבורו של החלק העליון של השפה אל גוף הכלי. כלים דומים, המתוארכים מסוף המאה הא׳ לפסה״נ עד ראשית המאה הא׳ לסה״נ, נתגלו במצדה (Bar-Nathan 2006:106–107, Pl. 19:24–31), בירושלים (Geva 2010: Pl. 4.3:1) ובשפלה (Vincenz 2010:153, Pl. 8.37:4).

קנקן (איור 11:4).— לקנקן שפה פשוטה, זקופה, וצוואר גלילי, ולו רכס בולט בחלקו התחתון. טיפוס זה של קנקנים אופייני בעיקר לאזור יהודה והשפלה, ומתוארך מסוף המאה הא׳ לפסה״נ עד ראשית המאה הא׳ לסה״נ (Bar-Nathan 1981:57, Pl. 3:7–22; Silberstein 2000: Pl. I:18, 20; Geva and Rosenthal-Heginbottom 2003:177–178, Pls. 6.9:4; 6.10:5). קנקנים דומים נחשפו במצדה ותוארכו עד סוף השליש האחרון של המאה הא׳ לפסה״נ (Bar-Nathan 2006:51–52, Pl. 4:17).

נר (איור 11:5).— זהו נר מקורצף, השכיח מימי הורדוס עד סוף המאה הא׳ לסה״נ. מקבילות לו נמצאו במצדה (Barag and Hershkovitz 1994:44, Fig. 12:78–80, CVII) וביריחו, מהמחצית הראשונה של המאה הא׳ לפסה״נ (Bar-Nathan 2002:111–113, Pls. 18:303; 28:546–548).

התקופה הרומית התיכונה והמאוחרת (המאות הא׳–הד׳ לסה״נ)
למכלול כלי החרס מסוף המאה הא׳ – המאה הד׳ לסה״נ חשיבות רבה, אף על פי שמקורו בהצטברויות, שכן הימצאותו באתר מלמדת על רצף התיישבות בתקופה הרומית. מרבית הכלים המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת נחשפו בכבשנים. במכלול קערות, קדרות, סירי בישול, פכים וגביעים.

קערות/קדרות ביתיות (איור 12:1–3).— לקערות מס׳ 1 ו־2 שפה מעובה, מחורצת. קערות מטיפוס זה מתחילות להופיע בסוף המאה הא׳ לסה״נ, והן ממשיכות לשמש עד המאה הג׳ לסה״נ (Rapuano 2013:65,

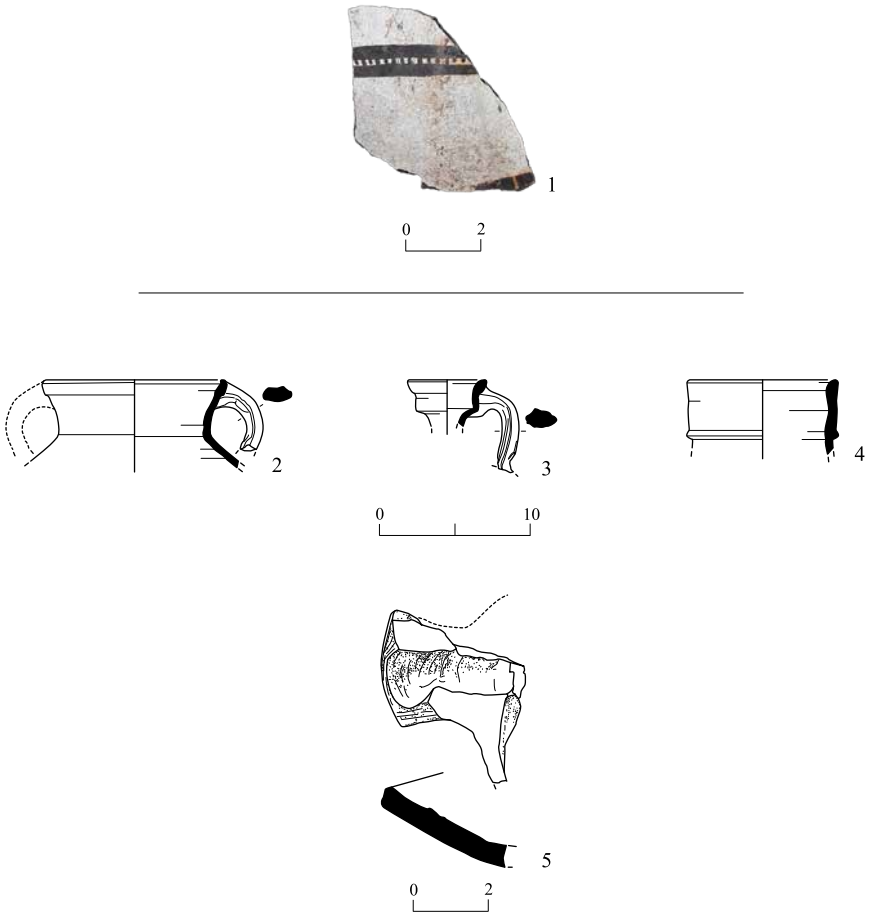

איור 11. כלי החרס מתקופת הברונזה המאוחרת (1) ומהתקופה הרומית הקדומה (2–5).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	760	7263	טין אפור, מעט חסמים לבנים, קטנים, ליבה אפורה; חיפוי לבן, עיטור בדגם סולם ושני קווים מקבילים התוחמים קווים קצרים ונקודות
2	סיר בישול	243	2102/1	טין חום־אדמדם, מעט חסמים לבנים, קטנים, ליבה אפורה
3	פכית	243	2102/2	טין חום־ורוד, מעט חסמים לבנים, קטנים
4	קנקן	243	2102/3	טין חום בהיר, חסמים לבנים
5	נר	243	2102/4	טין אפור, חיפוי שחור, מפולם היטב

(Fig. 2:22). קערות דומות נמצאו בירושלים, בבנייני האומה, ותוארכו שם למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (Magness 2005:104–105). לקערה מס׳ 3 שפה מעובה, מעוגלת ומשתפלת חוצה. קערות דומות נמצאו באתרים רבים ביהודה, והן מתוארכות למאות הב׳–הד׳ לסה״נ (Magness 2005: Fig 26:5; Rapuano 2013:65).

קערות (איור 12: 4, 5).— לקערה מס׳ 4 שפה מעובה, ולה מתאר עגול הנוטה מעט חוצה ומעלה. גוף הכלי חצי־כדורי ועליו סימני אבניים בולטים. אף על פי שלא נמצאו לה מקבילות, הקערה נמצאה לצד כלים המתוארכים למאות הב׳–הג׳ לסה״נ. לקערה מס׳ 5 שפה פשוטה וגוף חצי־כדורי. הקערה נמצאה סמוך לכלים

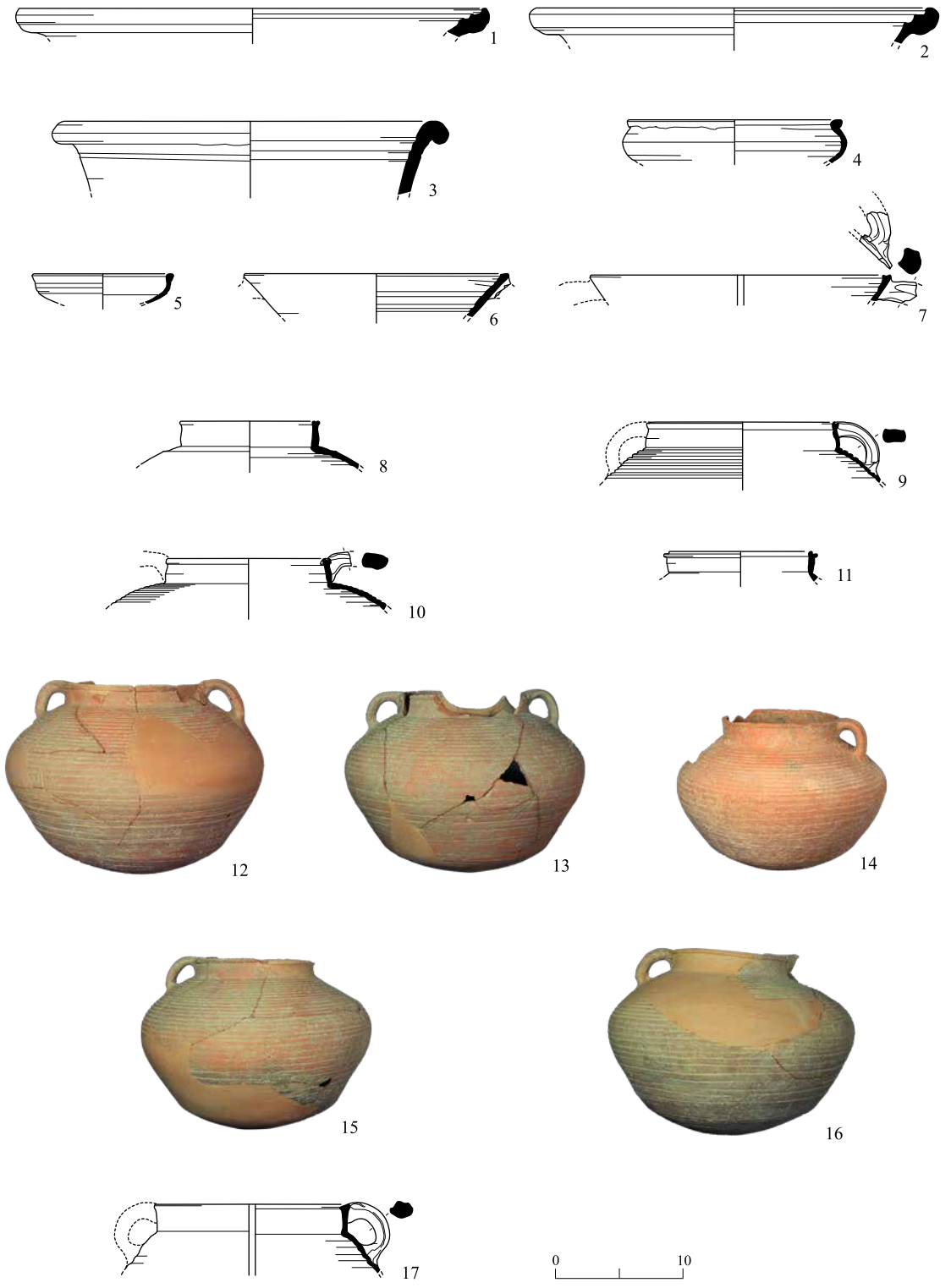

איור 12. כלי החרס מהתקופה הרומית התיכונה והמאוחרת.

◂ איור 12

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה/קדרה	706	7165	טין חום־אדמדם, חסמים קטנים, לבנים
2	קערה/קדרה	513	5020/1	טין צלהב, מעט חסמים לבנים
3	קערה/קדרה	637	6135/3	טין חום־אדמדם, מעט חסמים קטנים, לבנים
4	קערה	756	7232	טין חום־אדמדם, מעט חסמים לבנים
5	קערה	638	6152/5	טין חום־כתום, מעט מאוד חסמים לבנים, קטנים
6	קדרת בישול	512	5020/5	טין חום־אדמדם, מעט חסמים לבנים
7	קדרת בישול	638	6152/7	טין חום, חסמים קטנים, לבנים ושחורים
8	סיר בישול	753	7273	טין חום־אדום, חסמים לבנים ואפורים, סימני שרפה מבפנים ומבחוץ
9	סיר בישול	637	6136/8	טין חום־אדום, חסמים לבנים
10	סיר בישול	753	7237	טין חום־אדום, חסמים לבנים גדולים וקטנים, ליבה בגוון אדום
11	סיר בישול	633	6131/32	טין חום־אדמדם, מעט חסמים לבנים קטנים, ליבה אפורה
12	סיר בישול	771	7280	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים, קטנים
13	סיר בישול	771	7277	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים קטנים
14	סיר בישול	771	7282	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים, קטנים
15	סיר בישול	771	7281	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים, קטנים
16	סיר בישול	771	7279	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים, קטנים
17	סיר בישול	809	8025/6	טין חום־אדום, מעט חסמים קטנים, לבנים ושחורים

המתוארכים למאות הב׳–הג׳ לסה״נ, ומקבילות לה התגלו במצדה בשכבה המתוארכת לסוף המאה הא׳ לסה״נ (Bar-Nathan 2006:135, Pl. 25:23–27), ובקרדו המזרחי בירושלים, שם תוארכה לרבע הראשון של המאה הב׳ לסה״נ (Rosenthal-Heginbottom 2019:15, No. 56).

קדרות בישול (איור 12:6, 7).— קדרות הבישול פתוחות, ולהן שפה שנוצרה בחיתוך חבל, וזוג ידיות המחוברות לדופן הכלי. טיפוס זה נפוץ ברחבי הארץ בשלהי המאה הא׳ עד המאה הד׳ לסה״נ (פורת, אשל ופרומקין תש״ע: איור 1:4; גנדלמן תשע״א:*112, איור 9:10; Calderon 2000:96–97, Pl. III:53). לקדרה מס׳ 6 שפה פשוטה ודופן דקה וישרה, נוטה חוצה. לקדרה מס׳ 7 ידית מקופלת, אופקית, המוצמדת לכלי מעט מתחת לשפתו. קדרות דומות נמצאו בירושלים, בבנייני האומה, ומתוארכות למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Magness 2005:91, Fig. 19:8). ברמת הנדיב הקדרות מתוארכות למאות הא׳–הג׳ לסה״נ (Silberstein 2000:437, Pl. VII:3, 4).

סירי בישול (איורים 12:8–17).— נמצאה כמות גדולה של סירי בישול, חלקם שלמים. אפשר לחלק את סירי הבישול לשלושה טיפוסים:

1) סיר שלו שפה פשוטה, ובה שקע למכסה, צוואר זקוף וגוף כדורי (איור 12:8); סירי בישול דומים נמצאו באתרי השפלה ומתוארכים למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (גנדלמן תשע״א:*112, איור 9:4–6; Rapuano 2013:68, Fig. 4:59–61).

2) סיר, שלו גוף כדורי פחוס, מצולע מבחוץ, שפה זקופה, מחורצת, צוואר זקוף וידיות הנמשכות מחלקה העליון של השפה לגוף (איורים 12:9–16); כלים דומים נמצאו במצדה בשכבות המתוארכות לסוף המאה הא׳–ראשית המאה הב׳ לסה״נ (Bar-Nathan 2006:160–161, Pl. 29:39), ובאתרים רבים אחרים הם מתוארכים למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (Rapuano 2013:68, Fig. 4:62).
3) סיר בישול שלו גוף אגסי ושפה נוטה מעט חוצה (איור 12:17); כלים דומים, המתוארכים למאה הד׳ לסה״נ או מעט מאוחר יותר, נמצאו בג׳למה (Johnson 1988:198, Fig. 7–41:608), בחורבת כוסית (גנדלמן תשע״א:*112, איור 9:7, 8) ובקיסריה (Riley 1975:34–35, Fig. 31a).

לגינים (איור 13:1–3).— ללגינים צוואר צר וארוך. הם דומים זה לזה ושינויים קלים ניכרים בעיקר בשפות הכלים. לכלי מס׳ 1 שפה רבועה, המשתפלת בחדות חוצה. מתחת לשפה רכס חד; הצוואר ארוך, זקוף. כלי דומה נמצא בחורבת פתורה (Rapuano 2013:58, 80, Fig. 10:175), ומתוארך שם למאה הב׳ לסה״נ. ללגין מס׳ 2 שפה מעובה, נוטה חוצה, וצוואר זקוף מתעגל מעט בחלקו התחתון. ללגין מס׳ 3 שפה מעובה, נוטה חוצה, וסימני אבניים בולטים בגוף הכלי.

פכים (איור 13:4–8).— לפכים שפת משפך מעובה, נוטה חוצה. ידיות הכלי מחוברות לשפה ונמשכות לגוף הכלי; הבסיס שטוח. על הגוף סימני אבניים בולטים. כלים דומים נמצאו בחורבת כוסית, בחורבת מיסר ובחורבת אבריכטס, שם הם תוארכו למאות הב׳–הד׳ לסה״נ (גנדלמן תשע״א:*114, איור 9:14, 15; טבר וגנדלמן 2013: איור 13:10–12; Kletter and Rapuano 1998:51–52, Fig. 4:9, 10).

כוסות/גביעים (איור 13:9, 10).— לכלים גוף מצולע, בסיס מוגבה, שעליו סימני חיתוך חבל, ושפה נוטה מעט חוצה; לא נמצאו להם מקבילות.[4]

קנקנים (איור 13:11–18).— נמצאו שני סוגי קנקנים: קנקנים דמויי שק וקנקן עזה. לקנקנים דמויי השק גוף מוארך ובסיס מעוגל. זוהו בהם ארבעה טיפוסים:
1) לטיפוס האחד (איור 13:11) שפה מחודדת, ולה רכס בולט חוצה, וצוואר חביתי. מקבילות לו נמצאו במערת עבוד, שם הם מתוארכים לראשית המאה הב׳ לסה״נ (פיילשטוקר תשס״ג: איור 8:78; זיסו ואחרים תש״ע:490–491, לוח 2:9–12; Rapuano 2013:76–78, Fig. 8:144).
2) לטיפוס השני (איור 13:12–14) שפה מקופלת חוצה וצוואר קצר למדי; הכלי נמצא לרוב בהקשר של כבשנים. קנקן מס׳ 14 מעוות, ונראה שהוא פסולת של בית יוצר. כלים דומים, המתוארכים למאות הב׳–הג׳ לסה״נ, נמצאו באתרים רבים במישור חוף הכרמל (גנדלמן תשע״א:*114, איור 9:11; Bar-Nathan and Adato 1986:163, Fig. 2:7; Guz-Zilberstein 1995:313, Figs. 6.39:16; 6.51:1, 2; 6.58:13; Silberstein 2000:421, Pl. II:12; Seligman 2010: Fig. 3.11:10, 11).
3) לטיפוס השלישי (איור 13:15) צוואר גלילי, גבוה, ולו רכס עדין בתחתיתו, ושפה פשוטה. כלים דומים המתוארכים למאות הג׳–הד׳ נמצאו באתרים רבים במישור החוף (גנדלמן תשע״א:*114, איור 9:12; טבר וגנדלמן 2013: איור 13:5–7; Kletter and Rapuano 1998:50, Fig. 4:1–5; Seligman 2010: Fig. 3.11:5–9).
4) לטיפוס הרביעי (איור 13:16, 17) שפה מעובה פנימה, וצוואר ארוך למדי, ללא רכס בתחתיתו. כלים אלו דומים לקנקנים דמויי השק הירושלמיים מטיפוס A4 של מגנס (Magness 1993:224). מקבילות לטיפוס זה

[4] תודה לרנטה רוזנטל־הגינבוטום על הסיוע בזיהוי הכלי.

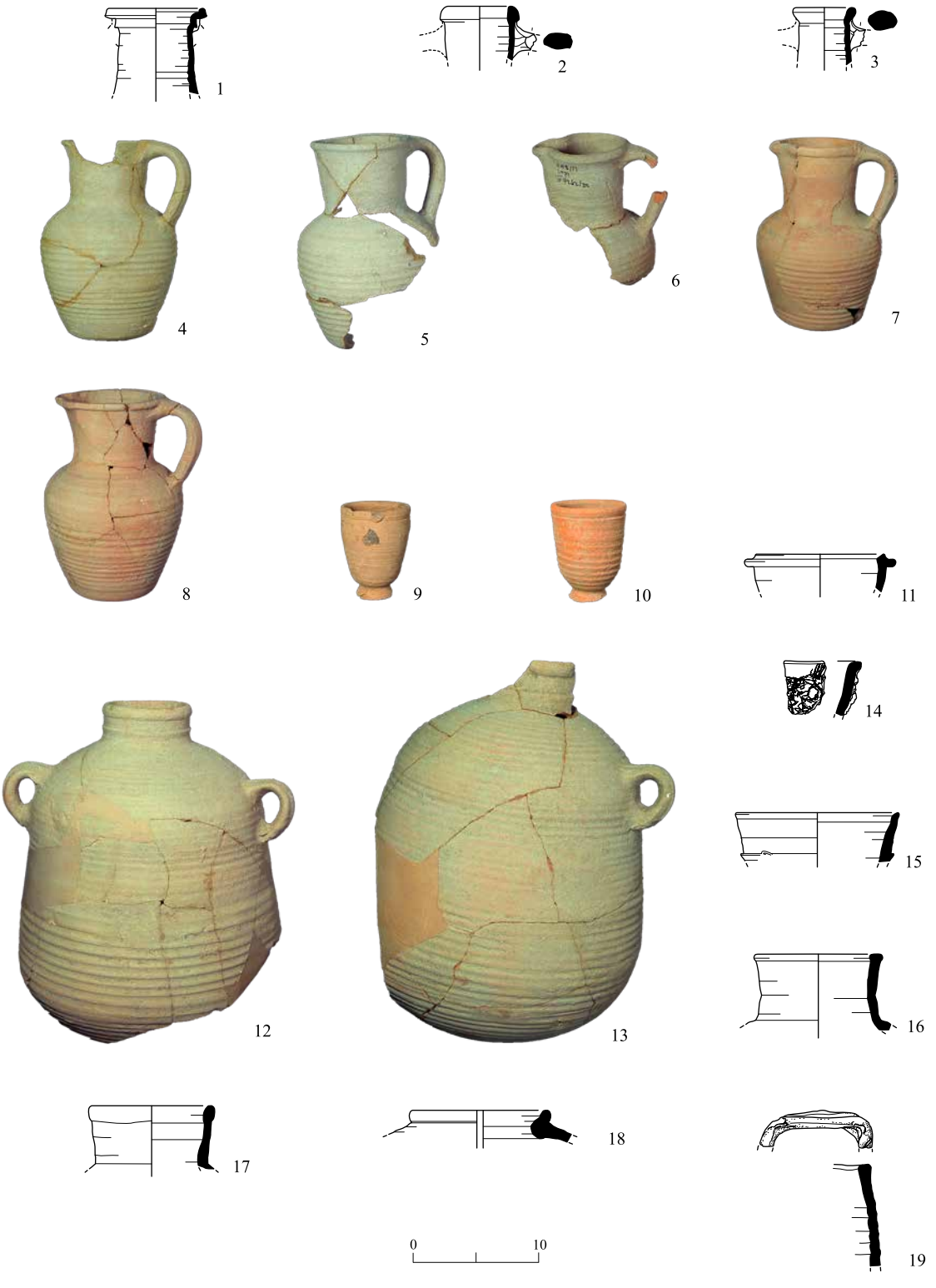

איור 13. כלי החרס מהתקופה הרומית התיכונה והמאוחרת.

איור 13

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	לגין	638	6152/9	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים, קטנים
2	לגין	746	7165	טין חום־כתמתם, מעט חסמים לבנים
3	לגין	637	6156	טין חום־כתמתם, מעט מאוד חסמים לבנים, קטנים
4	פך	771	7256	טין חום־צהבהב, חסמים לבנים
5	פך	771	7269	טין חום־צהבהב, חסמים לבנים
6	פך	771	7262	טין חום־כתום, חסמים לבנים
7	פך	771	7278	טין חום־כתום, חסמים לבנים
8	פך	771	7259	טין חום־כתום, חסמים לבנים
9	כוס/גביע	771	7253	טין חום־כתום, גריסים לבנים, קטנים
10	כוס/גביע	771	7257	טין חום בהיר, חסמים לבנים, קטנים
11	קנקן	756	7196/9	טין חום־כתמתם, חסמים לבנים
12	קנקן	771	7278	טין חום־כתום, חסמים לבנים
13	קנקן	771	7260	טין חום, חסמים לבנים
14	קנקן	761	7268	טין ירקרק, חסמים לבנים, אפורים, שרפה בטמפרטורה גבוהה
15	קנקן	773	7266	טין חום־בהיר, חסמים קטנים, לבנים ושחורים
16	קנקן	809	8025/1	טין חום, מעט חסמים לבנים, גדולים וקטנים
17	קנקן	638	6131/4	טין חום, חסמים לבנים ואפורים, טבילה במי מלח
18	קנקן עזה	536	5060/3	טין חום בהיר, מעט חסמים לבנים
19	צינור חרס	638	6131/6	טין חום־אדום, חסמים קטנים, לבנים ושחורים, שרפה בטמפרטורה גבוהה

נמצאו בחפירות אזור בשכבה המתוארכת לסוף המאה הג׳ – ראשית המאה הד׳ לסה״נ (Brink, Kapitaikin and Rapuano 2018:96, Fig. 20:12).

לקנקן עזה (איור 13:18) שפה מעובה, נוטה חוצה, ללא צוואר. טיפוס זה דומה לטיפוס 2 של מיירק (Majcherek 1995:166–168, Pls. 3:2; 5:1–5), המתוארך למאה הד׳ – אמצע המאה הה׳ לסה״נ.

צינור חרס (איור 13:19).— נמצא צינור חרס מלבני, ולו פינות סגלגלות. צינורות מעין אלו (טובולי) שימשו בדרך כלל בבתי מרחץ (Hirschfeld 2000:322). השבר התגלה בקרבת כבשני היוצר, וייתכן כי ייצרו בהם גם צינורות חרס לבתי מרחץ. קשה לתארך את הצינור משום שצינורות מעין אלה שימשו זמן רב ללא שינוי.

התקופה הביזנטית (המאות הה׳–הז׳ לסה״נ)

כלי החרס מתקופה זו נבחרו מלוקוסים חתומים מעל שרידים אדריכליים ובבורות אשפה. מכלול כלי החרס אופייני למשק בית, ובו קערות, קדרות, סירי בישול, פכיות וקנקנים (איורים 14–16).

קערות (איור 14).— רוב הקערות מיובאות, ממשפחת Late Roman Red Ware (LRRW), המתוארכות למאות הד׳–הז׳ לסה״נ. קערות מס׳ 1 ו־2 הן מקבוצת African Red Slip Ware. לקערה מס׳ 1 שפת מדף נוטה חוצה, ולה שני חריצים; הקערה מתוארכת לשנים 290/300–375 לסה״נ (Hayes 1972:93–96, Fig.

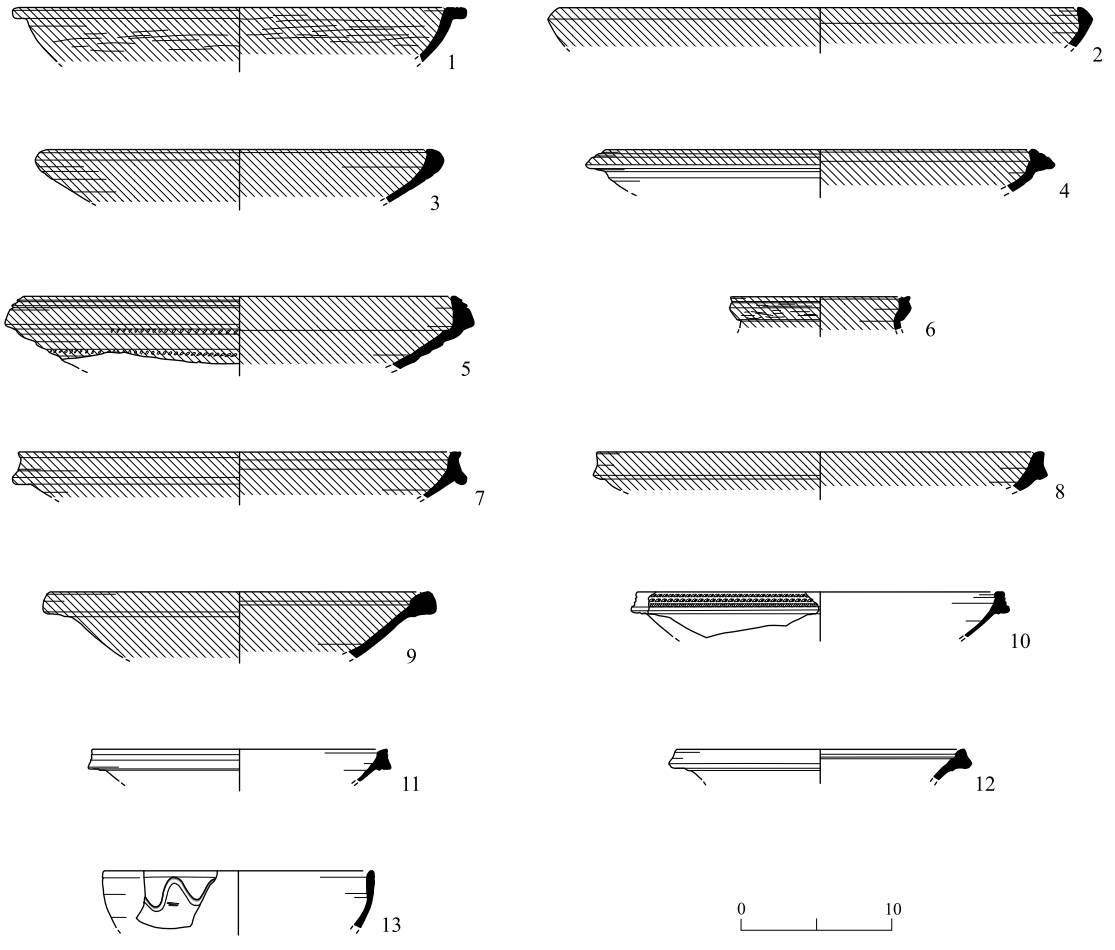

איור 14. קערות מהתקופה הביזנטית.

מס׳	לוקוס	סל	תיאור
1	751	7188	טין כתום, מעט מאוד חסמים לבנים
2	524	5021/2,6	טין חום־כתום, מעט חסמים לבנים, מפולם היטב
3	722	7107	טין חום־כתמתם, מפולם היטב
4	522	5019/1	טין חום־כתמתם, מפולם היטב
5	718	7053/1	טין אדום, מעט מאוד חסמים לבנים, קטנים, מפולם היטב; עיטור מקדה בדופן החיצונית
6	717	7081/12	טין חום־כתום, מפולם היטב
7	751	7188	טין חום־כתום, מפולם היטב
8	732	7139/1	טין חום־כתמתם בהיר, מעט מאוד חסמים לבנים, קטנים
9	718	7073/3	טין כתום, מעט חסמים לבנים, מפולם היטב
10	806	8015/1	טין חום־כתום, מפולם היטב; עיטור מקדה בשפת הכלי
11	524	5021/11	טין חום־כתום, מעט מאוד חסמים קטנים
12	708	7008/4	טין כתום, מעט מאוד חסמים לבנים
13	718	7072/5	טין חום בהיר, עיטור חריטה גלי

14, Form 58.1). לקערה מס׳ 2 שפה מעובה, נוטה פנימה, והיא מתוארכת לשנים 350–420 לסה״נ (Hayes 1972:107, Fig. 17: Form 61.8, 4, 7). קערות מס׳ 3–6 הן מקבוצת Cypriot Red Slip Ware, שיובאו ככל הנראה מקפריסין או מאסיה הקטנה (Jackson et al. 2012). לקערה מס׳ 3 שפה מעובה, מעוגלת, וגוף חצי־כדורי. טיפוס זה של קערות מתוארך מסוף המאה הד׳ עד הרבע השלישי של המאה הה׳ לסה״נ (Hayes 1972:379, Form 1). טיפוס דומה נמצא סמוך לאתר, באור יהודה/כפר אונו (Gophna and Taxel 2007:33, Fig. 3.3:6). קערה מס׳ 4 דומה לקערה מס׳ 3, אך השפה נוטה מעט חוצה ומטה; הקערות מתוארכות למחצית השנייה של המאה הו׳ – ראשית המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:337–379, Fig. 7, Form 7). לקערה מס׳ 5 שפה מעובה, ולה מתאר משולש הנוטה מעט פנימה וגוף מרוכס. קערות אלה מתוארכות לשנים 580/600 – סוף המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:379–382, Fig. 82, Form 9C). לקערה מס׳ 6 שפה מזווה שקצה העליון נוטה חוצה ומעלה. קערות אלו מתוארכות לסוף המאה הד׳ – המאה הז׳ לסה״נ (Meyza 2007:76, Pl. 13: H12A.1–3). קערות מס׳ 7–12 הן מקבוצת Phocaean Red Slip Ware, ולהן שפה מעובה, מקופלת או בעלת מתאר משולש הבולטת חוצה ומטה. קערה מס׳ 7 מתוארכת לשנים 460–475 לסה״נ (Hayes 1972:329–338, Fig. 67:7, Form 3C), וקערה מס׳ 8 מתוארכת לשליש הראשון של המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:329–337, Fig. 68:28, Form 3H). קערות מס׳ 10–12 מתוארכות למאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:329–338, Form 3F). קערה מס׳ 9 מתוארכת לראשית – אמצע המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:343–346, Fig.71:11, Form 10C). קערה מס׳ 13 שייכת לקבוצת Fine Byzantine Ware, ולה שפה דקה וגוף חצי־כדורי מעוטר בחריטה גלית. הקערות הללו נפוצות באתרים רבים בישראל ומתוארכות מאמצע המאה הו׳ עד המאה הז׳ לסה״נ (Magness 1993:93, Form 1A).

קדרות (איור 15:1–6).— הקדרות נחלקות לשתי קבוצות: מורטריה מיובאות (איור 15:1–4) וקדרות מקומיות (איור 15:5, 6). המורטריה שייכות לקבוצת ה׳מורטריה הצפון-סורית׳ ונראה שיוצרו בראס אל־בסית, לא רחוק מאנטיוכיה (Hayes 1967; Mills and Reynolds 2014:134). הן תוארכו לסוף המאה הג׳/ראשית המאה ד׳ עד המאה הו׳ לסה״נ (Calderon 2000:149–150), ונמצאו באתרים רבים בישראל (Blakely, Brinkmann and Vitaliano 1992:203–204). למורטריום מס׳ 1 שפת מדף מעובה למדי, מרוכסת בחלקה התחתון, ומתוארכת למאות הב׳–הד׳ לסה״נ (Hayes 1967: Fig. 3). בחלק מהמורטריה מופיעה חותמת היצרן על השפה. למורטריה מס׳ 2–4 שפה מעובה, בולטת חוצה, ולהן מתאר רבוע; לעתים מופיעים סימני אבניים בולטים על גוף הכלי. מורטריה דומות נמצאו ברמת הנדיב, ושם תוארכו למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Hayes 1967:338, Fig. 3:6; Calderon 2000:110–111, Pls. IX:60; XXV:78; Vincenz 2010:153, Pl. 8.38:8). לקדרה מקומית מס׳ 5 שפת מדף מעובה בחלקה החיצון, נוטה חוצה ומטה. הקערה מקבילה לטיפוס 1 אצל מגנס, והיא מתוארכת למאות הג׳–הו׳ לסה״נ (Magness 1993:204). לקדרת בישול מס׳ 6 שפה פשוטה, ישרה מעט בחלקה העליון. מקבילות לה נמצאו ברמת הנדיב (Calderon 2000:140, Pl. XXIII:47–51) ותוארכו למאה הו׳ – ראשית המאה הז׳ לסה״נ. בנשר־רמלה הן מתוארכות למאות הה׳–הח׳ לסה״נ (Vincenz 2010: Pl. 8.40:5).

סיר בישול (איור 15:7).— לסיר שפה פשוטה, ומתחת לה רכס קל הבולט חוצה ומטה, וידית אנכית הנמשכת משפת הכלי. סיר בישול זה מקביל לטיפוס B4 אצל מגנס, ומתוארך לסוף המאה הו׳ עד המאה הז׳ לסה״נ (Magness 1993:219–220).

פכית (איור 15:8).— לפכית גוף כדורי וסימני אבניים בולטים; בסיס הכלי שטוח. פכיות דומות נמצאו בקברים מהתקופה הביזנטית באשקלון (Israel and Erickson-Gini 2013:209, Fig. 31:3).

קנקנית (איור 15:9).— לכלי שפה פשוטה ושתי ידיות הנמשכות ממרכז הצוואר. כלים דומים מהתקופה הביזנטית נמצאו בחלקים הדרומיים של הארץ (גיחון תשנ״ו: איור 1:1–17; Gichon 1993: Pl. 22:1–9).

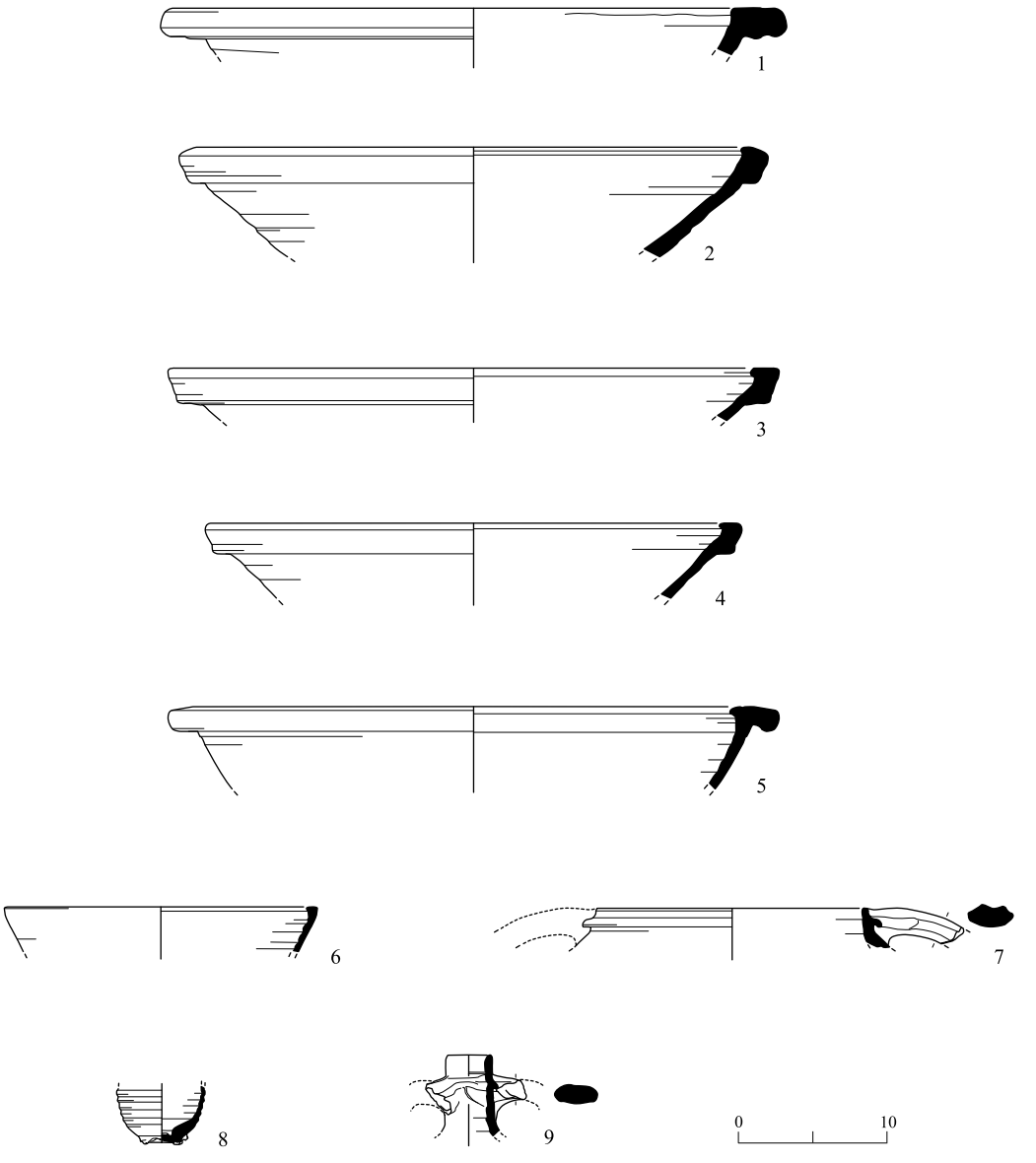

איור 15. כלי החרס מהתקופה הביזנטית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	מורטריום	525	5022/1	טין חום, הרבה חסמים לבנים, שחורים ואפורים
2	מורטריום	806	8045/5	טין חום כהה, הרבה חסמים גדולים וקטנים, שחורים ולבנים
3	מורטריום	707	7062/1	טין חום־אדום, חסמים לבנים קטנים ושחורים גדולים
4	מורטריום	253	2147/1	טין חום־אדמדם, חסמים קטנים מאוד, שחורים, לבנים ומיקה
5	קדרה	253	2133/3	טין חום־כתמתם בהיר, מעט חסמים לבנים
6	קדרה	710	7196/4	טין חום־אדום, מעט חסמים לבנים
7	סיר בישול	722	7107	טין חום־אדום, מעט מאוד חסמים קטנים, לבנים
8	פכית	753	7237	טין חום־אדום, חסמים לבנים, קטנים וגדולים
9	קנקנית	522	5019/4	טין חום־אדום, חסמים קטנים, לבנים ואפורים, טבילה במי מלח

קנקנים (איור 16).— את הקנקנים אפשר לחלק לשתי קבוצות: קנקנים דמויי שק (איור 16:1–8) וקנקני עזה (איור 16:9–12). לקנקנים מס' 1, 2 שפה ישרה, מעט מעובה, וצוואר ארוך נוטה חוצה. מקבילות להם נמצאו באתרי חוף, כמו קיסריה, והם מתוארכים למאות הד'–הה' לסה"נ (Oleson et al. 1994:16–17, Fig. 4.20, 21; Tomber 1999:302, Fig. 4:79). לקנקנים מס' 3–7 צוואר זקוף ושונות בשפה: לקנקן מס' 3 שפה דקה, מקופלת; לקנקן מס' 4 שפה מעובה, צוואר נוטה פנימה וסימני טין על הצוואר; לקנקן מס' 5 שפה מעובה, נוטה מעט חוצה, וסימני טין על הצוואר; לקנקן מס' 6 שפה פשוטה, מתעגלת מעט חוצה, צוואר זקוף וסימני טין; ולקנקן מס' 7 שפה מעובה, פשוטה, וצוואר קצר, מתעגל פנימה. מקבילות לקנקנים דמויי השק נמצאו באתרים רבים, והם מתוארכים למאות הו'–הז' לסה"נ (לדוגמה: Riley1975:26–27, Nos. 1, 2, 4, 6; Rosental-Heginbottom 1988:84–85, Pl. II:55.123; Calderon 2000:104, Pls. VI:7–10; XVII:11–12; Fig. 16). לקנקן מס' 8 גוף כדורי, שפה מעובה מתעגלת מעט פנימה, רכס בולט במרכז, צוואר זקוף ועליו סימני טין. קנקן דומה התגלה במבנה ציבור מהתקופה הביזנטית מצפון לתל לוד (הדד תשע"ד:28*, איור 7:5). קנקנים מס' 9–12 הם קנקני עזה. לקנקנים מס' 9, 10 שפה פשוטה שקצה העליון מתעגל מעט לפנים, וסימני טין על צוואר הכלי. לקנקנים מס' 11, 12 שפה מעובה, פשוטה, וצוואר קצר מאוד, נוטה פנימה, שעליו סימני טין. הקנקנים שייכים לטיפוס 4 של מיירק (Majcherek 1995:169, Pl. 3:4, 7, 8), ונמצאו באתרים רבים בישראל (Calderon 2000:119–127).

אמפורה (איור 16:13).— לכלי צוואר צר ושפה נוטה חוצה, והוא שייך לטיפוס המכונה Benghazi LR Amphora 1A (Riley 1979:216, Fig. 91:346–347, Pl. XIX:20–22). האמפורות יוצרו בבתי יוצר בקפריסין, בקיליקיה, במערב אסיה הקטנה ובחוף הדרומי של הים השחור (Williams 1989:95–96). אמפורות מטיפוס זה נמצאו באתרים רבים בישראל, והן מתוארכות למאות הה'–הז' לסה"נ (Calderon 2000:132–133, Pl. XIX:20–22).

התקופה האסלאמית הקדומה (המאות הז'–הח' לסה"נ)

באתר נמצאו מעט כלי חרס המתוארכים לתקופה האסלאמית הקדומה (איור 17).

פך (איור 17:1).— לפך שפה פשוטה ועיטור בדגם גיאומטרי. מקבילות לו נמצאו בכמה חפירות בעיר רמלה, והן מתוארכות לתקופה העבאסית, המחצית שנייה של המאה הח' – המאה הי' לסה"נ (Cytryn-Silverman 2010: Pl. 9.24:2).

צפחת (איור 17:2).— לצפחת שפה מקופלת, לא אחידה, צוואר ארוך, ולו רכס בולט במרכז, וידיות לולאה אופקיות על הכתף. צפחות דומות נמצאו ברמלה ובאתרים נוספים, והן מתוארכות למחצית השנייה של המאה הח' – המאה הי"א לסה"נ (Cytryn-Silverman 2010: Pl. 9.24:8).

קנקנים (איור 17:3–5).— הקנקנים הם מסוג קנקני זיר, ולהם שפה מעובה, נוטה מעט פנימה, רכס קל בתחתית הצוואר, ולעתים סימני סירוק בחלק העליון של הכלי. טיפוס זה שכיח למדי בישראל, והוא מתוארך לסוף המאה הח' – המאה הט' לסה"נ (Cytryn-Silverman 2010:102). קנקן מס' 3 הוא מטיפוס A5 אצל מגנס, והוא מתוארך למאות הו'–הח' לסה"נ (Magness 1993:220). קנקנים מס' 4, 5 מקבילים לטיפוס B6 אצל מגנס, ומתוארכים לסוף המאה הו'–המאה הח' לסה"נ (Magness 1993:227–230).

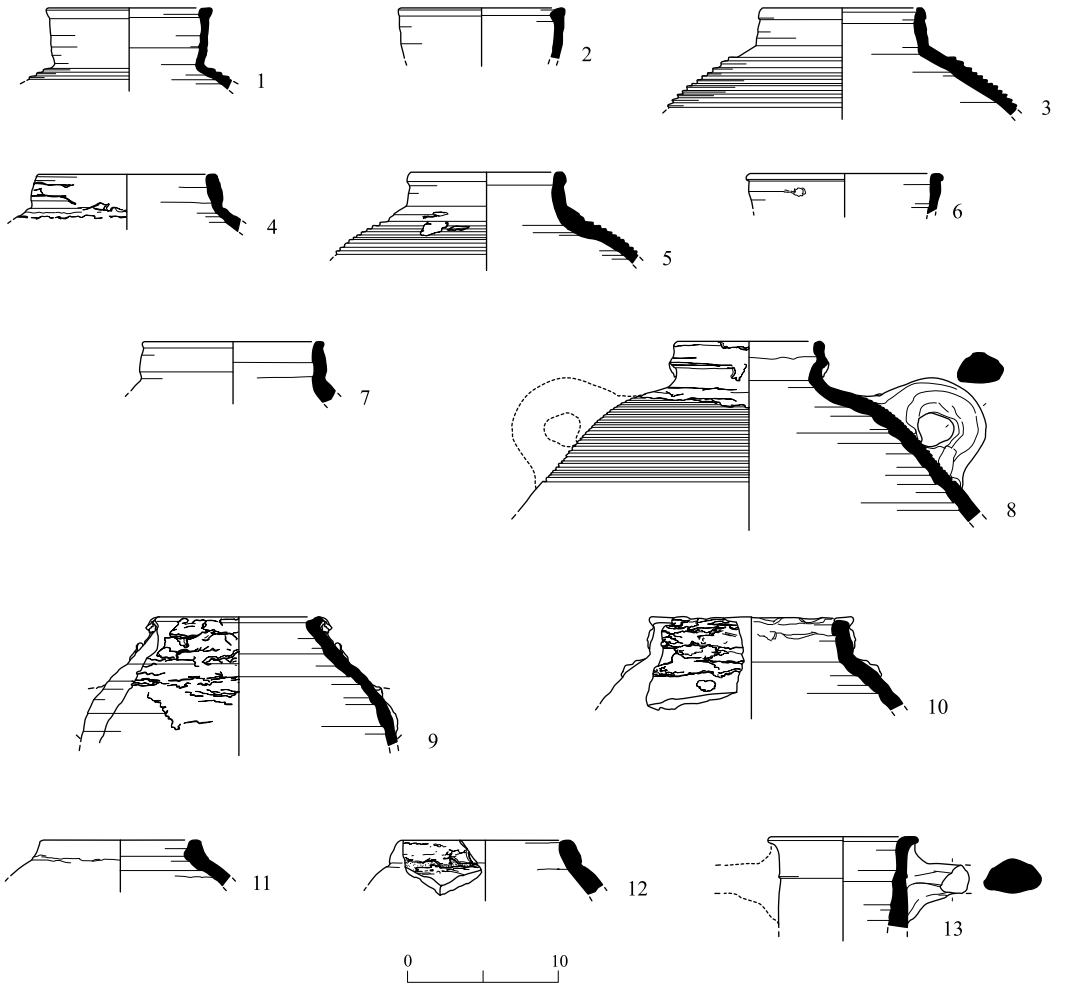

איור 16. כלי החרס מהתקופה הביזנטית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	751	7224/3	טין חום־כתום, חסמים לבנים
2	קנקן	512	5008	טין חום בהיר, מעט חסמים לבנים
3	קנקן	751	7188/2	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים קטנים וחומים
4	קנקן	751	7188	טין חום־כתמתם
5	קנקן	253	2147/3	טין חום־אדמדם, מעט חסמים לבנים
6	קנקן	525	5077/5	טין חום בהיר, חסמים לבנים, קטנים וגדולים
7	קנקן	806	8007/4	טין חום־כתמתם, מעט מאוד חסמים לבנים, קטנים
8	קנקן	718	7073/2	טין חום, מעט חסמים לבנים, טבילה במי מלח
9	קנקן	718	7057/4	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים ואפורים
10	קנקן	253	2149/4	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים
11	קנקן	751	7224/5	טין חום כהה, מעט חסמים קטנים, שחורים ולבנים
12	קנקן	806	8007/3	טין חום, חסמים לבנים, גדולים וקטנים
13	אמפורה	806	8015/7	טין חום, הרבה חסמים לבנים ואפורים, טבילה במי מלח

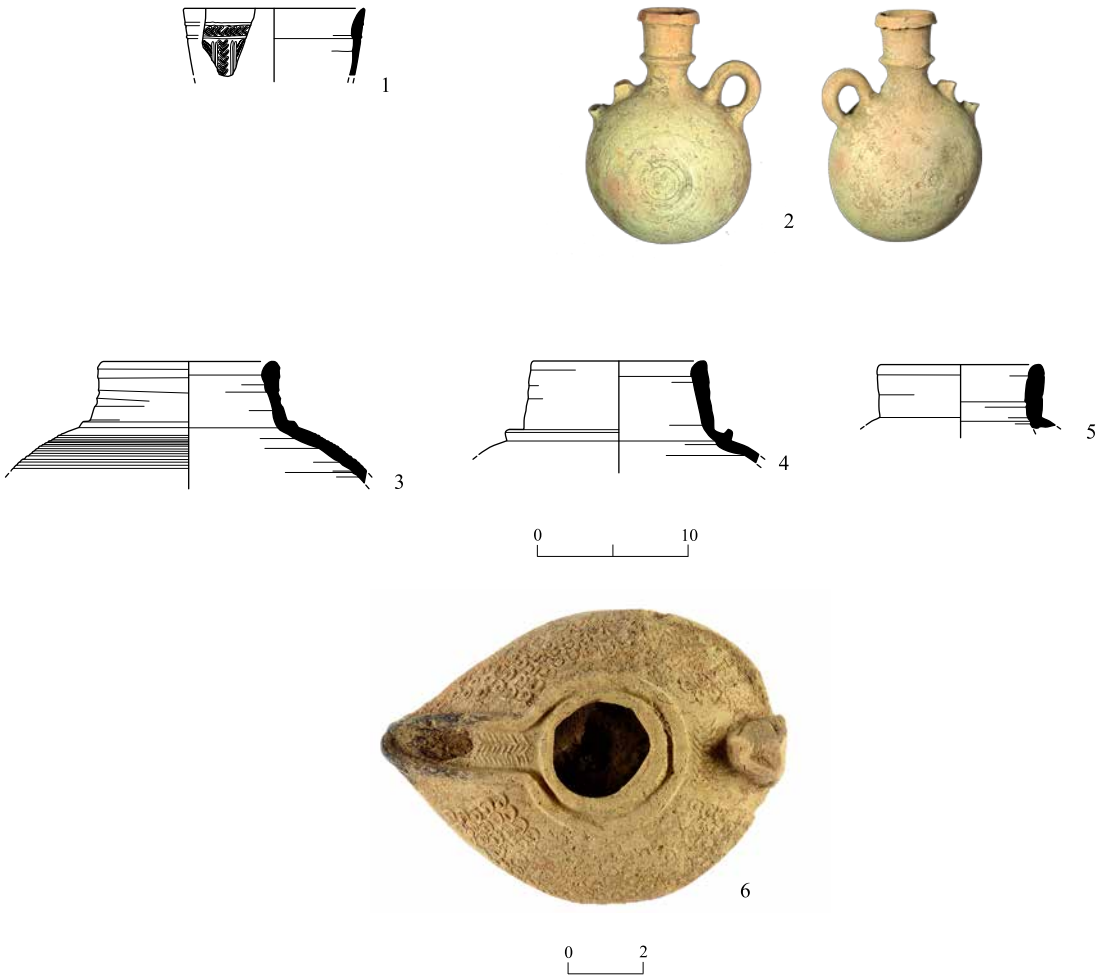

איור 17. כלי החרס מהתקופה האסלאמית הקדומה.

מס׳	הכלי	לוקוס	לוקוס	תיאור
1	פך	157	1124	טין חום־צלהב, עיטור גיאומטרי בדפוס
2	צפחת	157	1126	טין צלהב, סימני אבניים גדולים, עיטור מעוגל בצבע
3	קנקן	806	8007/1	טין חום בהיר, חסמים קטנים, לבנים ואפורים
4	קנקן	718	7072/1	טין חום בהיר, הרבה חסמים גדולים וקטנים, לבנים ואפורים
5	קנקן	707	7003/3	טין חום בהיר, הרבה חסמים לבנים ושחורים, ליבה בחום בהיר־אפרפר
6	נר	157	1125	טין צלהב, עיטור סימני קנה ובתוכם נקודה

נר (איור 17 :6).— הנר דמוי שקד, ולו ידית לשון; על החרטום מופיעים סימני פיח. הנר מקביל לטיפוס 5 אצל מגנס, והוא מתוארך למאות הח׳–הי״א לסה״נ (Magness 1993:258). נרות דומים נמצאו ברמלה ובאתרים נוספים (Cytryn-Silverman 2010:114–115). נר שלו עיטור בדגם זהה נמצא בחפירה בחמת גדר (Coen-Uzzielli 1997: Type 5).

התקופה העות׳מאנית המאוחרת

בכלי החרס מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת כלי בית (איור 18) ומקטרות (ר׳ ראוכברגר, להלן).

קערה (איור 18:1).— לקערה שפה מעובה, ולה מתאר עגול נוטה חוצה. בניגוד לקערה זו שנעשתה מטין חום־אדום, קערות מסוג זה נעשו בדרך כלל מטין אפור/שחור (ישראל תשס״ו:201–206). מקבילות לקערה זו נמצאו בחפירות רבות ביפו.[5]

סיר בישול (איור 18:2).— הסיר עשוי ביד, ולו שפה מעובה, צוואר קצר ועיטור בנקודות. אחד ממאפייני הכלים הללו הוא עירוב מיקה בטין. סירי בישול מטיפוס זה מתחילים להופיע בתקופה הממלוכית וממשיכים לשמש עד התקופה העות׳מאנית המאוחרת. כלים דומים התגלו בחפירות קודמות שנערכו ביהוד (גודוביץ תשנ״ט:96, איורים 149 ; 150:1), בכפר גבירול (ארבל, גרינולד ובן־ארי 2013 : איור 10:1–4 ; יקואל 2012ב׳ : איור 12:4–6) ובאור יהודה/כפר אונו (Gophna and Taxel 2007:58, Fig. 3.13:11).

פכים (איור 18:3–5).— הפכים הם ממשפחת כלי עזה שחורים המתוארכים למאה הי״ט – ראשית המאה הכ׳, ולהם שפה מעובה, נוטה או מקופלת חוצה, וידית הנמשכת ממרכז הצוואר אל מרכז גוף הכלי ; את הכלים מאפיינת זרבובית הנוטה מעלה, והם שימשו לשתיית מים. טיפוסים שונים של פכים מסוג זה נמצאו באור

איור 18. כלי החרס מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת.

מס׳	הכלי	לוקוס	לוקוס	תיאור
1	קערה	753	7237	טין חום־אדום, חסמים לבנים
2	סיר בישול	805	8005	טין חום בהיר, הרבה חסמים לבנים, אפורים ומיקה ; עיטור נקודות בדיקור
3	פך	805	8017/1	טין חום־אדמדם, חסמים קטנים, לבנים ושחורים
4	פך	פני שטח	3114	טין אפור, עיטור מרח בצבע לבן, כתמים ודגם של פרח
5	פך	257	2150	טין אפור־שחור

[5] תודה ליואב ארבל על המידע.

יהודה/כפר אונו (Gophna and Taxel 2007:60–61, Fig. 3.15:9–11), ברמת הנדיב (Boas 2000:546–547, Pl. 1) ובאתרים נוספים (ישראל תשס״ו:146–150).

מקטרות החרס

ליאור ראוכברגר

נמצאו שברים של שש מקטרות חרס לעישון טבק (Chibouk; איור 19).[6] למקטרת מס׳ 1 קנה קצר שקצהו הנפוח תחום בקווים אופקיים, כפולים, דקים, והוא מעוטר בטביעות חותם בדגם צמחי. לקצה הנפוח מחוברת ידית לולאה שבתחתיתה חור (0.5 ס״מ קוטר). הידית נועדה לאפשר השחלה של המקטרת על חוט ותלייה על הצוואר או על אבנט; הקנה מסתיים בטבעת קצה. מקטרות שלהן ידיות יוצרו במאות הי״ז–הי״ח לסה״נ ונמצאו בבניאס (Dekkel 2008:131, 136–137, Fig. 4.6:20, 23), בצפת (Barbé 2014:130, Fig. 19.4), בירושלים (אבנר ודעאדלה 2009: איור 4:1), ברמלה (ראוכברגר 2016: איור 7; Vincenz 2011:50*–52*, Fig. 3.27–28) ובכפר גבירול (יקואל 2012ב׳: איור 13:5). אף על פי שהמקטרת נמצאה בפני השטח, ייתכן שהיא רומזת על שלב קדום באתר.

שאר המקטרות (איור 19:2–6) תוארכו למחצית השנייה של המאה הי״ט לסה״נ, והן מייצגות טיפוסים נפוצים בארץ. מקטרת מס׳ 2 שרדה כמעט בשלמותה. הקערה דמוית פרח הצבעוני (tulip shaped), והיא מעוטרת בתבליט של עלי כותרת שבקצותיהם שקעים; בין העלים הוטבעו חותמות של כפות דקלים. שפת הקערה פשוטה ומופרדת מגוף הקערה בפס מקדה משונן. את השדרית מסמנים שני פסי מקדה משוננים היוצרים את צורת האות V. הקנה ארוך ומסתיים בקצה נפוח המעוטר בשלושה פסי מקדה אופקיים, משוננים. מקטרת דומה נמצאה ביפו (Vincenz 2021: Fig. 8.6B:111, 112, Type J-19V). למקטרות מס׳ 3, 4 קערה פשוטה, מעוטרת בקווים כפולים, חרוטים, המסמלים את השדרית. מקטרות דומות, ששדרתן עוטרה לעתים בקווי מקדה ובעיטורים נוספים, נמצאו בבלמונט, צובה (Simpson 2000:157–163, Group VI), בירושלים (וקסלר־בדולח תשס״ז:*114, איור 13:1, 3, 5) וביפו (Rauchberger 2017:254, 258–261, Figs. 14.4:47–49; 14.5:50–58). מקטרת דומה נמצאה בטרופת DW2 בלגונה הדרומית של חוף דור; בבדיקה פטרוגרפית שלה נמצא שהטווח הגיאוגרפי שהיא יוצרה בו היה בין ביירות לטריפולי (יובל 2004: 98–99, 107, איור 91). ממקטרת מס׳ 5 שרד קנה מעוטר, סמוך לחלקו העליון, בעיטור מקדה בדגם של רצועה המחולקת לקווים אנכיים. בצדו הימני של הקנה יש טביעת חותם סגלגלה (8 × 6 מ״מ), ובחלקה העליון, הרחב, נראים קווים — ייתכן שאלו הם אותיות או מספרים בערבית. הטביעה, שלא נמצאה לה מקבילה, היא תו יוצר, כנראה שם היצרן, או המספר הסידורי. תווי יוצר הנושאים שמות יצרנים הפכו נפוצים במאה הי״ט לסה״נ (Dekkel 2008:128; Vincenz 2014:71). למקטרת מס׳ 6 קנה מעוטר בחריטות של קבוצות קווים אנכיים, דקים. הקווים נתחמים בפס מקדה משונן, המפריד בינם לבין שפת הקנה הנוטה פנימה. שתיים מקבוצות הקווים נתחמות בקו מקדה משונן, אופקי, דק וקצר בחלק התחתון של הקנה. מקטרות שלהן קנה מעוטר בקווים אנכיים, דקים, מתאפיינות בקערה שלה בסיס שטוח שנקראת גם ׳בסיס חצוצרה׳ או ׳בסיס דמוי דיסק׳, ונמצאו בזרעין (תל יזרעאל; Simpson 2002:162, 165, Fig. 2.12) בנחל תנינים (שרביט תשע״א:122, איור 8.1-3, טיפוס 4A), בבלמונט, צובה (Simpson 2000:163–167, Group VII), בירושלים (Simpson 2008:438, 441, Fig. 269.51–53, Group 6) וביפו (Vincenz 2021: Fig. 8.6B:86–88, Type J-19N).

[6] תודה לחופרת אריולה יקואל שמסרה לי את המקטרות לפרסום, לצלמת קלרה עמית שהוציאה מהם את המיטב ולעדי רותם על צילום התקריב של טביעת החותם.

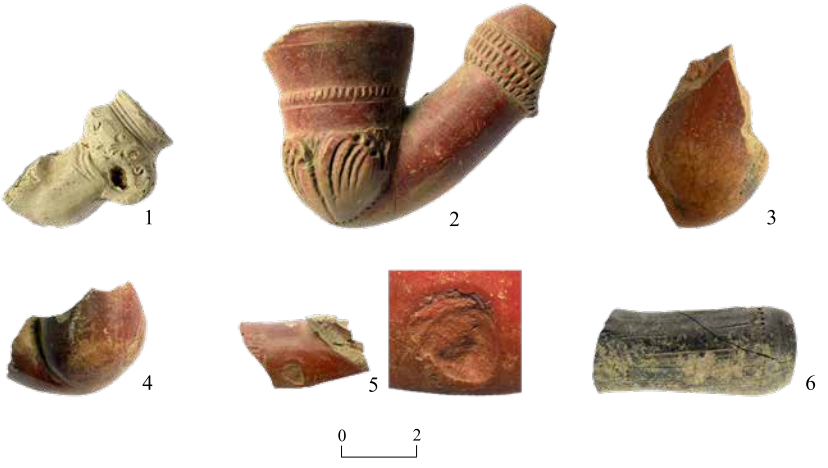

איור 19. מקטרות חרס מהתקופה העות׳מאנית.

מס׳	לוקוס	סל	תיאור
1	206	2016	טין אפור כהה, חיפוי אפור־לבנבן, מירוק
2	626	6100	טין אדום, חיפוי חום־אדמדם, מירוק
3	805	8037	טין חום בהיר, חיפוי חום־אדמדם, מירוק
4	807	8067	טין חום בהיר, חיפוי חום־אדמדם, מירוק
5	802	8019	טין אפור בהיר, גרעין אדמדם, חיפוי חום־אדמדם, מירוק
6	241	2105	טין אדמדם, חיפוי חום־כהה, מירוק

כלי אבן

בחלק הצפוני־המערבי של שטח החפירה, בתוך מילויים, נחשף בסיס של ספל מאבן גיר רכה. כלים מסוג זה מאפיינים אוכלוסייה יהודית. הם יוצרו בסביבת ירושלים ושימשו מהמחצית הראשונה של המאה הא׳ לפסה״נ עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ (Magen 2002:1–62; Amit, Seligman and Zilberbod 2008); באזור הגליל השימוש בהם נמשך עד שלהי התקופה הרומית (Aviam and Syon 2002). זו הפעם הראשונה שמתגלה ביהוד כלי שאפשר לשייכו לתרבות היהודית, ונסיבות הגעתו ליישוב אינן ידועות. כלים מסוג זה נמצאו באתרים רבים מחוץ ליהודה, למשל ביפו ובקיסריה, ונוכחותו של הכלי ביהוד מרחיבה את ידיעותינו על תפוצת כלי התעשייה הירושלמיים מימי בית שני.

חפצי מתכת ותכשיטים

בחפירה התגלו כמה חפצי מתכת מהתקופה העות׳מאנית, המלמדים על כך שהשטח שימש בתקופה זו למגורים. נמצאו שלושה מפתחות ברזל, שראשם מעוגל (איור 20:1–3). מפתחות דומים מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת נמצאו ביפו (ארבל 2012; הדד 2010: איור 12), בכפר גבירול (יקואל תשע״ט:11*, איור 9) וברמת הנדיב (Boas 2000:573, Pl. XI). בנוסף, נמצאו כלי עבודה, כגון מעדר (איור 20:4), אנקול (איור 20:5) ולוחית עופרת ששימושה אינו ידוע (איור 20:6).

מן התכשיטים נמצאו צמידי זכוכית (איור 20:7, 8) וחרוז (איור 20:9). צמידים מסוג זה שכיחים למדי באתרים מהתקופה העות׳מאנית, ודומים להם התגלו למשל בתל אביב (ברקן ויקואל 2012: איור 9), ביפו (ארבל 2012: איור 25) ובכפר גבירול (יקואל 2012ב׳: איור 14; להרחבה ר׳ Vincenz 2017:126–127, Fig. 6).

איור 20. חפצי מתכת ותכשיטים מהתקופה העות'מאנית.

מס'	הכלי	לוקוס	סל	חומר	מידות (ס"מ)
1	מפתח	615	6129	ברזל	17.5 אורך, 2 רוחב ראש המפתח
2	מפתח	259	2151	ברזל	17.5 אורך, 1.5 רוחב ראש המפתח
3	מפתח	807	8078/1	ברזל	18.5 אורך, 2.5 רוחב ראש המפתח
4	מעדר	807	8078/2	ברזל	9 אורך, 5 רוחב
5	אנקול	605	6047	ברזל	25 אורך, 13 רוחב
6	לוחית	805	8018	עופרת	3.5 אורך, 3.0 רוחב
7	צמיד	204	2012	זכוכית	5.5 אורך, 0.5 עובי
8	צמיד	214	2101	זכוכית	3.5 אורך, 0.5 עובי
9	חרוז	206	2016	אבן	1.5 אורך, 2 רוחב, 2 עומק

החרוז הוא מהטיפוס המכונה ׳דמוי מלון׳: צורתו פחוסה, וקווים חרוצים סביב היקפו. טיפוס זה של חרוזים מוכר מתקופת הברונזה התיכונה עד התקופה העות׳מאנית (Beck 1928: Type XXIII.B.1.a).

מטבעות

דונלד צבי אריאל

נמצאו 8 מטבעות עתיקים ו־13 מטבעות מודרניים.[7] הקדום במטבעות המודרניים הוא שני מילים מנדטוריים משנת 1927, והמאוחר שבהם הוא שקל של מדינת ישראל משנת 1981 (שני מטבעות). ראויים לציון במטבעות המודרניים שני אסימוני טלפון איטלקיים שנטבעו בין 1959 ל־2001.

1. סל 1061, מעל קיר 121, ר״ע 137524.
249–251 לסה״נ, קיסריה.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [- - -]ĀV [FC COL P F] ראש טיכי לשמאל.
Æ, 0, 6.82 גרם, 19 מ״מ.
השוו: Kadman 1957:122–123, No. 128; 136–137, No. 191.

2. סל 5031, לוקוס 512, ר״ע 143892.
המאה הג׳ לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [- - -] ראש או דיוקן לימין.
Æ, 0, 6.78 גרם, 23 מ״מ.

3. סל 6077, לוקוס 615, ר״ע 143896.
קונסטנטינוס הא׳, סיסקיה, מוקדם ב־312 לסה״נ.
פנים: IMP CONSTANTINVS PF AVG דיוקן לימין, עטור זר.
גב: [I]ṌVI CONṢĘṚ–ATORI יופיטר לשמאל, בידו הימנית ברק, בשמאלו שרביט; לרגלו נשר.
Æ פוליס, 0, 3.13 גרם, 20 × 22 מ״מ.
ר׳ *RIC* VI:483, No. 225c.

4. סל 6061, לוקוס 612, ר״ע 143894.
קונסטנטינוס הא׳, ארל, מוקדם ב־316 לסה״נ.
פנים: IMP CON[STANTINVS PF AVG] דיוקן לימין, עטור זר, לבוש שריון וגלימה.
גב: SOLI ỊṆ[VICTO CO]MITI סול לשמאל, בידו השמאלית גלובוס, ימינו מורמת.
Æ, 6, 1.62 גרם, 18 מ״מ.
השוו *RIC* VII:241, No. 89.

5. סל 2076, לוקוס 237, ר״ע 143891.
351–361 לסה״נ.

---

[7] המטבעות המודרניים אינם מוצגים בקטלוג.

פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [- - -] חייל דוקר פרש.
Æ, 0, 1.71 גרם, 15 × 17 מ״מ.
השוו *LRBC* II:87, No. 2039.

6. סל 1063, לוקוס 615, ר״ע 143895.
יוליאנוס הב׳, הרקליאה, 354–360 לסה״נ.
פנים: [DN CL I]LIANV–S NOB [CAES] דיוקן לימין.
גב: [SP]ES REI–PVB[LICE] ווירטוס לימין; בידיו רומח וגלובוס.
Æ, 0, 1.48 גרם, 17 מ״מ.
ר׳ *RIC* VIII:437, No. 99.

7. סל 6125, לוקוס 631, ר״ע 143897.
364–375 לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [SECVRITAS–REIPV]BLICAE הניצחון לשמאל, בידה זר.
Æ, 6, 1.25 גרם, 14 מ״מ.
השוו *LRBC* II:87, No. 20.

8. סל 1063, לוקוס 517, ר״ע 143893.
מקסימוס מגנוס, רומא, 387–388 לסה״נ.
פנים: [DN MAG MA]–XIMVS PF AVG דיוקן לימין.
גב: SPES RO–MANORVM שער המחנה; למעלה כוכב.
Æ, 7, 1.37 גרם, 13 מ״מ.
ר׳ *LRBC* II:62, No. 795.

סיכום ומסקנות

נחשפו שני פירים רחבים ועמוקים, ונמצאו בהם כלי חרס האופייניים לתקופה הכלקוליתית המאוחרת. פירים אלו הם חלק מתופעה רחבת היקף של פירים ובורות ביהוד (יקואל תש״ף). נראה כי הבורות הרדודים שימשו לאחסון, והפירים שימשו בשימוש משני בורות אשפה. בחפירות ביהוד לא נמצאו שרידי יישוב מהתקופה הכלקוליתית ונשאלת השאלה, היכן נבנו הבתים? האפשרות שלא נשארו שרידים אינה סבירה, והעובדה כי בבורות נמצאו כלים רבים ומגוונים מלמדת על יישוב גדול שהתקיים בסביבה, ולא על בתים אחדים. לדעתי, השטחים שנחפרו עד כה ביהוד הם שולי היישוב, שם נערכו פעילויות, כגון השלכת פסולת, ואולי אף תעשייה. תופעה זהה התגלתה בחפירות שנערכו בתל אביב, בדרך נמיר, שם נמצאו בורות ופירים במרחק של כ־200 מ׳ מהיישוב. על פי תפרוסת הבורות והפירים במרחב של יהוד אפשר להסיק כי זוהי פריפריה רחבת שוליים של יישוב שהיה כנראה גדול; ייתכן כי הוא נמצא בחלקו הצפוני־המזרחי של האתר (איור 1). מבחינה גיאוגרפית, האתר מצטרף לקבוצת האתרים הממוקמת לאורך אגן ההיקוות של נחל איילון, ובהם כפר אונו (אור יהודה; Gophna, Taxel and Feldstein 2007), שוהם (Brink and Gophna 2005), אזור (Perrot 1961) וגבעתיים (קורנפלד 2013). באתרים הללו התגלו שרידים ומכלולים דומים לאלו של יהוד, המתוארכים לתקופה הכלקוליתית המאוחרת. הקרבה לנחל אפשרה כנראה לקיים יחסי גומלין תרבותיים וכלכליים בין האתרים בסביבה.

היעדר שרידי קבורה ממזרח לתל מסייע בהגדרת גבולותיו של שדה הקבורה הנרחב המתוארך לתקופות הברונזה הביניימית והברונזה התיכונה 2א׳–ב׳ שהתגלו ממערב לתל. הממצא מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל, ומהתקופות הפרסית וההלניסטית, דל; עד כה לא נתגלו שרידים אדריכליים והמכלול הקרמי קטן.

מהתקופה הרומית הקדומה נחשפו כלי חרס, כלי זכוכית וכלי אבן המלמדים על התיישבות באתר בפרק זמן זה. כלי החרס מהתקופה שבין המרידות, עד המאה הב׳ לסה״נ, מצביעים על המשכיות, אך היעדר שרידים אדריכליים המיוחסים לזמן זה אינו מאפשר להרחיב את הדיון בנושא.

בתקופה הרומית המאוחרת (המאות הב׳–הג׳ לסה״נ) שימש האתר אזור תעשייה, בעיקר לייצור כלי חרס. נמצאו חמישה כבשני יוצר של כלי חרס בשני מוקדי פעילות, וכבשן נוסף (L808), ששימש ככל הנראה בתעשיית המתכת. ההפרדה בין אזור ייצור הקרמיקה לבין אזור התכת המתכת מלמדת על חלוקה לאזורי תעשייה. בין שני מוקדי כבשני הקרמיקה נמצאו שרידי מבנה שהיה קשור כנראה להפעלת הכבשנים, או לפעילות הקשורה בייצור כלי החרס; אפשר שהוא שימש לאחסון חומרי גלם. כבשני הקרמיקה הם מטיפוס עגול, ובמרכזם אומנה מרכזית שיוצאות ממנה קשתות (להרחבה בנושא כבשני הקרמיקה, ר׳ באומגרטן תשס״ב). כבשנים מטיפוס זה המתוארכים לתקופה הרומית התגלו למשל בנס ציונה (עוזי עד, מידע בעל פה) ובבנייני האומה (לוי ובארי 2011). תוצרי הכבשנים היו כלי בית, כגון קערות, סירי בישול, פכים ופכיות לשימוש תושבי היישוב. יש לציין כי שרידי יישוב מהתקופה הרומית טרם התגלו באתר. הממצאים בחפירה זו ומחפירות אחרות שנערכו ביהוד (יקואל 2015) מסייעים לבחון את מערך ההתיישבות בסביבה בתקופה הרומית המאוחרת. בהתבסס על הנתונים הקיימים, נראה שהאזור שממזרח לתל שימש לתעשייה, והאזור ממערב לו שימש לקבורה. הכבשנים יצאו משימוש בסוף התקופה הרומית המאוחרת.

בתקופה הביזנטית מולאו הכבשנים ופולסו ברצפת טיח שנפרשה בהיקף רחב מעליהם. באתר נבנו מבנים ששימשו כנראה למגורים. התגלו שתי יחידות מרוחקות למדי זו מזו; ייתכן כי המרחק בין היחידות היה קשור לשני משקי בית שונים או לתפקוד שונה של השטחים. בורות האשפה שהתגלו בכל יחידה, מחזקים את הטענה שהייתה הפרדה בין היחידות, וכי לכל אחת מהן היה מוקד קרוב לפינוי אשפה. למרות ההשתמרות הירודה של השרידים, בעיקר ביחידה 2, ניכר תכנון מראש: כיווני השרידים ביחידות זהה, ועיקרו מזרח–מערב. בתקופה האסלאמית הקדומה המבנים הביזנטיים יצאו משימוש.

בתקופה העות׳מאנית המאוחרת יושב האתר מחדש. שרידי המבנה, בורות האשפה ובורות הספיגה שהתגלו שייכים לכפר הערבי אל־יהודייה (עבאסייה). תושבי הכפר התפרנסו בעיקר מגידול הדרים ובננות, וכן עסקו בקליעת מחצלות וגידול פרות (Khalidi 1992:233–235). הכפר נהרס בשנת 1948.

נספח 1. רשימת לוקוסים של ממצאים (המספרים אינם מסומנים בתכניות)

לוקוס	ריבוע	תיאור	גובה (מ׳ מעל פני הים)
204	J13	הצטברות בשקע באדמת החמרה	36.51 35.86
206	H10	פני שטח	36.23 35.94
214	J13	הצטברות בשקע באדמת החמרה	35.86 35.52
241	K12	הצטברות בשקע באדמת החמרה	36.78 36.28
517	J8	הצטברות מעל קיר 528	36.92 36.88

לוקוס	ריבוע	תיאור	גובה (מ׳ מעל פני הים)
522	H7	הצטברות ממזרח לקיר 511	36.95 36.47
536	I7	חתך בדיקה ממערב לקיר 509	36.81 36.71
601	I3	הצטברות מעל כבשן 635	37.27 37.12
602	I4	הצטברות מעל כבשן 633	37.38 37.19
603	I5	הצטברות מעל מפולות 615	37.39 38.08

נספח 1. (המשך)

לוקוס	ריבוע	תיאור	גובה (מ׳ מעל פני הים)
605	J5	פני שטח של הריבוע	37.47 37.10
617	I4	הצטברות ממזרח לכבשן 633	37.16 36.65
626	I6	הצטברות מעל קיר 642	37.28 37.10
631	I6	הצטברות ממערב לקיר 642	37.08 36.89
637	I3	הצטברות בתוך כבשן 635	37.40 35.76
638	I4	הצטברות בתוך כבשן 633	36.72 36.31
706	G4	הצטברות צפונית לקיר 776	37.24 37.06
707	H5	הצטברות מעל רצפה 775	37.32 36.81
708	G5	פני שטח	37.25 36.96
710	F4	הצטברות דרומית לכבשן 761	36.99 36.82
717	G2	הצטברות לצד לוקוס 613	37.12 37.60

לוקוס	ריבוע	תיאור	גובה (מ׳ מעל פני הים)
732	G2	הצטברות ממזרח לקיר 764	37.06 35.80
751	G2	הצטברות מצפון וממערב לקיר 764	37.08 35.08
753	F5	הצטברות בתוך כבשן 725	36.52 36.28
756	F3	הצטברות ממערב לקיר 766	36.46 36.31
760	H3	הצטברות ממזרח ללוקוס 767	37.16 35.91
773	F3	הצטברות ממערב לקיר 766	36.01 35.00
802	J17	פני שטח	37.38 37.09
806	J16	הצטברות בין מפולות, L812	37.73 37.15
807	K16	הצטברות מעל קיר 816	37.61 37.28
809	L13	הצטברות בתוך כבשן 814	37.15 36.56
822	K16	הצטברות דרומית לקיר 816	37.74 37.19

הפניות

אבנר ר׳ ודעאדלה ת׳ 2009. ירושלים, בית הכנסת אוהל יצחק. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (28.6.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1134&mag_id=115 (תאריך גישה 24.8.2014).

אלישע י׳ 2013. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (29.5.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2242&mag_id=120 (תאריך גישה 15.1.2014).

ארבל י׳ 2012. יפו, רחוב יהודה הימית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (31.12.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2150&mag_id=119 (תאריך גישה 22.11.2013).

ארבל י׳ 2013. תל יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (30.5.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2239&mag_id=120 (תאריך גישה 15.1.2014).

ארבל י׳, גרינולד ט׳ ובן־ארי ח׳ 2013. תל מוסא שאהין (כפר גבירול). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (31.12.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=6480&mag_id=120 (תאריך גישה 3.3.2014).

אשד ו׳ 2011. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (6.7.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1726&mag_id=118 (תאריך גישה 15.1.2014).

באומגרטן י״י תשס״ב. כבשן צריפה סמוך לצומת גבעתי. **עתיקות** 42:43*–50*.

ברינק אק״מ ון דן 2006. תל אביב, דרך נמיר. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (30.8.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=409&mag_id=111 (תאריך גישה 17.2.2014).

ברינק אק״מ ון דן 2011. תל אביב, דרך נמיר. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (11.9.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=1787&mag_id=118 (תאריך גישה 17.2.2014).

ברינק א׳ ון דן ושמואלי א׳ תשנ״ו. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות** קד:74–75.

ברקן ד׳ ויקואל א׳ 2012. תל אביב, רמת אביב. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (25.11.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2127&mag_id=119 (תאריך גישה 7.5.2014).

גודוביץ ש׳ תשנ״ט. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 109:96–97.

גודוביץ ש׳ תש״ס. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110:55–58.

גורין־רוזן י׳ כרך זה. ממצאי הזכוכית מהחפירה ביהוד, ״שוק אשכנזי״.

גורזלזני א׳ 2014. **תעשייה ותכנון עירוני בעיר רמלה וסביבתה: כלכלה וטכנולוגיה בארץ ישראל בתקופה האסלאמית הקדומה (634–1099 לסה״נ)**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

גיחון מ׳ תשנ״ו. פכי־ארכוב ופכי־מסננת על־פי הממצא במצד עין־בוקק. **ארץ־ישראל** כה:307–313.

גנדלמן פ׳ תשע״א. ממצא כלי החרס משטח B1. בתוך א׳ גורזלזני. מרחב באקה אל־ע׳רבייה: בית קברות מהתקופה הרומית ושרידים אחרים. **עתיקות** 64:110*–116*.

הדד א׳ תש״ס. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 111:134–135.

הדד א׳ תשע״ד. שרידי מבנה ציבור מהתקופה הביזנטית ובית חווה מהתקופה האסלאמית הקדומה מצפון לתל לוד. **עתיקות** 76:23*–39*.

הדד א׳ 2010. יפו, רחוב יהודה הימית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (15.7.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1427&mag_id=117 (תאריך גישה 22.10.2013).

ולדניצקי נ׳ 2006. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (8.1.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=291&mag_id=111 (תאריך גישה 15.1.2014).

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ז. חומת העיר העתיקה של ירושלים: הפינה הצפונית־המערבית. **עתיקות** 54:95*–119*.

זיסו ב׳, לנגפורד ב׳, פורת ר׳, דוידוביץ׳ א׳ ופרומקין ע׳ תש״ע. ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת עבוד שבמערב הרי בית־אל. בתוך ח׳ אשל ור׳ פורת, עורכים. **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, קובץ שני**. ירושלים. עמ׳ 478–509.

טבר מ״א וגנדלמן פ׳ 2013. חורבת מיסר. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (31.12.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=6468&mag_id=120 (תאריך גישה 26.5.2014).

יובל ע׳ 2004. **מבנה הטרופה DW2 וממצאיה כעדות היסטורית למסחר חופי בכלי שיט קטנים (Coasters) בדרום סוריה ובארץ ישראל במאות שבע עשרה־שמונה עשרה**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה. חיפה.

ינאי א׳ 2004. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 116 (31.5.2004). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=20&mag_id=108 (תאריך גישה 15.1.2014).

יקואל א׳ 2012א׳. יהוד, שוק אשכנזי. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (2.9.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2065&mag_id=119 (תאריך גישה 15.1.2014).

יקואל א׳ 2012ב׳. תל מוסא שאהין, כפר גבירול. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (27.12.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2180&mag_id=119 (תאריך גישה 7.5.2014).

יקואל א׳ 2014. תל יהוד, רחוב ביאקובסקי. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (25.6.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=8526&mag_id=121b (תאריך גישה 28.10.2014).

יקואל א׳ 2015. יהוד, רחוב הקונגרס הציוני. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 127 (11.3.2015). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=15736&mag_id=122 (תאריך גישה 21.4.2016).

יקואל א׳ תשע״ט. כפר גבירול: אל־קוביבה בתקופה העות׳מאנית המאוחרת. **עתיקות** 96:*1–*16.

יקואל א׳ תש״ף. שרידים מהתקופות הכלקוליתית עד העות׳מאנית בשוליים המערביים של תל יהוד. **עתיקות** 99:*1–*24.

יקואל א׳ וברינק אק״מ ון דן 2014. תל יהוד, פרויקט לוגנו. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (31.12.2014) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13708&mag_id=121 (תאריך גישה 15.1.2014).

יקואל א׳ וברינק אק״מ ון דן. 2019. תל אביב, רחוב נסים אלוני. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 131 (9.6.2019). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25537&mag_id=127 (תאריך גישה 29.11.2021).

ישראל י״מ תשס״ו. **משפחת כלי עזה השחורים מן התקופה העות׳מאנית.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. באר שבע.

לוי ד׳ ובארי ר׳ 2011. ירושלים, בנייני האומה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (29.9.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1813&mag_id=118 (תאריך גישה 19.2.2014).

לופו ר׳ כרך זה. כלי חרס מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת מיהוד, ״שוק אשכנזי״.

מילבסקי י׳ 2008. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (19.8.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=863&mag_id=114 (תאריך גישה 15.1.2014).

סגל א׳ ואשד ו׳ 2011. תל יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (29.11.2011). www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1867&mag_id=118 (תאריך גישה 15.1.2014).

עמית ד׳, זליגמן י׳ וזילברבוד א׳ תשס״ב. מחצבה ובית מלאכה לייצור כלי אבן במורד הר הצופים. **קדמוניות** 122:102–110.

פורת ר׳, אשל ח׳ ופרומקין ע׳ תש״ע. מערות מפלט מתקופת מרד בר־כוכבא במצוקי נחל ערוגות. בתוך ח׳ אשל ור׳ פורת, עורכים. **מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא: קובץ שני.** ירושלים. עמ׳ 267–291.

פיילשטוקר מ׳ תשס״ג. מחלף בן שמן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 115:54–56.

קוגן־זהבי א׳ תשס״א. שרידי יישוב וקברים בח׳רבת טבליה (גבעת המטוס). **עתיקות** 40:*53–*79.

קורנפלד י׳ 2013. גבעתיים: מערת קבורה מהתקופות הכלקוליתית והברונזה הקדומה 1ב׳. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (31.12.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=6469&mag_id=120 (תאריך גישה 17.2.2014).

ראוכברגר ל׳ 2016. מקטרת חרס. בתוך ר׳ טואג וע׳ שטרן. רמלה, בית הספר האורתודוכסי. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 128 (1.12.2016). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25125&mag_id=124 (תאריך גישה 4.1.2017).

שמואלי א׳ תשנ״ה. תל יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות** קג:57.

שרביט י׳ תשע״א. ראשי מקטרות חרס מנחל התנינים. בתוך א׳ איילון וא׳ איזדרכת, עורכים. **מכמני קיסריה, סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, בהוקרה לד״ר יוסף פורת** א׳. ירושלים. עמ׳ 115–132.

Agha N. This volume. Faunal Remains from the Late Chalcolithic, Late Roman, Byzantine and Ottoman Periods in Yehud, Ashkenazi Market.

Amit D., Seligman J. and Zilberbod I. 2008. Stone Vessel Production Caves on the Eastern Slope of Mount Scopus, Jerusalem. In Y.M. Rowan and J.R. Ebeling eds. *New Approaches to Old Stones: Recent Studies of Ground Stone Artifacts*. London–Oakville. Pp. 320–342.

Aviam M. and Syon D. 2002. Jewish Ossilegium in Galilee. In L.V. Rutgers ed. *What Athens Has to Do with Jerusalem: Essays on Classical, Jewish, and Early Christian Art and Archaeology in Honor of Gideon Foerster* (Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 1). Leuven. Pp. 151–187.

Barag D. and Hershkovitz M. 1994. Lamps. In *Masada* IV: *The Yigael Yadin Excavations 1963–1965; Final Report.* Jerusalem. Pp. 1–147.

Barbé H. 2014. Mamluk and Ottoman Remains in the al-Waṭa Quarter Safed (Ẓefat). *ʻAtiqot* 78:113–137.

Bar-Nathan R. 1981. The Finds at Lower Herodion: Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period (1st Century B.C.–1st Century A.D.). In E. Netzer. *Greater Herodium* (Qedem 13). Jerusalem. Pp. 54–70.

Bar-Nathan R. 2002. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho; Final Reports of the 1973–1987 Excavations* III: *The Pottery*. Jerusalem.

Bar-Nathan R. 2006. *Masada* VII: *The Yigael Yadin Excavations 1963–1965; Final Reports. The Pottery of Masada.* Jerusalem.

Bar-Nathan R. and Adato M. 1986. The Promontory Palace: Pottery. In L.I. Levine and E. Netzer. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21), Jerusalem. Pp. 160–175.

Beck H.C. 1928. *Classification and Nomenclature of Beads and Pendants.* Oxford.

Berlin A.M. 2005. Pottery and Pottery Production in the Second Temple Period. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I. Pp. 29–60.

Blakely J.A., Brinkmann R. and Vitaliano C.J. 1992. Roman Mortaria and Basins from a Sequence at Caesarea: Fabrics and Sources. In R.L. Vann ed. *Caesarea Papers: Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea* (*JRA* Suppl. S. 5). Ann Arbor. Pp. 194–213.

Boas A. 2000. Pottery and Small Finds from the Late Ottoman Village and the Early Zionist Settlement. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 547–580.

Brink E.C.M. van den, Ackermann O., Anker Y., Dray Y., Itach G., Jakoel E., Kapul R., Roskin J. and Weiner S. 2019. Chalcolithic Groundwater Mining in the Southern Levant: Open, Vertical Shafts in the Late Chalcolithic Central Coastal Plain Settlement Landscape of Israel. *Levant* 51/3:236–270. DOI: 10.1080/00758914.2020.1818174

Brink E.C.M. van den, Jakoel E., Yaroshevich A., Hruby K., Rosenberg D., Chasan R., Ackermann O., Anker Y., Roskin J., Eshed V., Peters I., Kapul R., Asscher Y., Perry Gal L. and Boaretto E. 2021. Additional Late Chalcolithic Shafts and Pits East of Namir Road, Tel Aviv. *JIPS* 51:136–224.

Brink E.C.M. van den and Gophna R. 2005. *Shoham (North): Late Chalcolithic Burial Caves in the Lod Valley, Israel* (IAA Reports 27). Jerusalem.

Brink E.C.M. van den, Golan S. and Shemueli O. 2001. A Note on the Archaeological Investigations at Yehud and Some Chalcolithic Finds. *ʻAtiqot* 42:25–34.

Brink E.C.M. van den, Kapitaikin L. and Rapuano Y. 2018. Late Byzantine and Early Islamic Bathhouse Remains and Vestiges of Earlier Periods at Azor. *'Atiqot* 93:73–124.

Brink E.C.M. van den, Shmueli O., Yannai E., Horwitz L.K. and Vadaei E. 2014. Middle Bronze Age IIA and Later Settlement Remains near Yehud on the Coastal Plain. *'Atiqot* 79:131–174.

Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfield. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 91–165.

Coen-Uzzielli T. 1997. The Oil Lamps. In Y. Hirschfeld. *The Roman Baths of Hammat Gader: Final Report.* Jerusalem. Pp. 319–346.

Cytryn-Silverman K. 2010. The Ceramic Evidence. In O. Gutfeld. *Ramla: Final Report on the Excavations North of the White Mosque* (Qedem 51). Jerusalem. Pp. 97–211.

Dekkel A. 2008. The Ottoman Clay Pipes. In V. Tzaferis and S. Israeli. *Paneas* II: *Small Finds and Other Studies* (IAA Reports 38). Jerusalem. Pp. 113–164.

Geva H. 2010. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* VI: *The Burnt House of Area B and Other Studies; Final Report*. Jerusalem.

Geva H. and Rosenthal-Heginbottom R. 2003. Local Pottery from Area A. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* II: *The Finds from Areas A, W and X-2; Final Report.* Jerusalem. Pp. 176–191.

Gichon M.1993. *En Boqeq: Ausgrabung in einer Oase am Toten Meer I: Geographie und Geschichte der Oase; Das spätrömisch-byzantinische Kastell*. Mainz am Rhein.

Gophna R. and Taxel I. 2007. Pottery. In R. Gophna, I. Taxel and A. Feldstein. Kafr 'Ana: A Rural Settlement in the Lod Valley. *Salvage Excavation Reports* 4:33–64.

Gophna R., Taxel I. and Feldstein A. 2007. Kafr 'Ana: A Rural Settlement in the Lod Vaelly. *Salvage Excavation Reports* 4:3–138.

Govrin Y. 2009. Salvage Excavations at Yehud (HIGH compound north)—2008: Preliminary Report. *NGSBA Excavation Reports* 1:1–121. http://ngsba.org/wp-content/uploads/2014/03/Contract_archeology_Yehud_Yehud2008Eng.pdf

Govrin Y. 2015. Excavations at Yehud: The 2008–2009 Seasons. *NGSBA Archaeology* 3:7–160. http://ngsba.org/wp-content/uploads/2018/05/NGSBA3.pdf

Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods. In E. Stern ed. *Excavations at Dor; Final Report* I, B: *Areas A and C. The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 289–433.

Hayes J.W. 1967. North Syrian Mortaria. *Hesperia* 36:337–347.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Hirschfeld Y. 2000. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem.

Israel Y. and Erickson-Gini T. 2013. Remains from the Hellenistic through the Byzantine Periods at the 'Third Mile Estate', Ashqelon. *'Atiqot* 74:167–222.

Jackson M., Zelle M., Vandeput L. and Köse V. 2012. Primary Evidence for Late Roman D Ware Production in Southern Asia Minor: A Challenge to 'Cypriot Red Slip Ware'. *Anatolian Studies* 62:89–114.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In G.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame: Site of a Glass Factory in Late Roman Palestie.* Columbia, Mo. Pp. 137–226.

Kadman L. 1957. *The Coins of Caesarea Maritima* (Corpus Nummorum Palaestinensium II). Jerusalem.

Khalidi W. 1992. *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948.* Washington, D.C.

Kletter R. and Rapuano Y. 1998. A Roman Well at Khirbet Ibreiktas. *'Atiqot* 35:43–59.

LRBC II: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage A.D. 324–498*. London 1965. Pp. 41–114.

Magen Y. 2002. *The Stone Vessel Industry in the Second Tempe Period: Excavations at Ḥizma and the Jerusaem Tempe Mount* (JSP 1). Jerusalem.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE* (*JSOT*/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Magness J. 2005. The Roman Legionary Pottery. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I. Pp. 69–191.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Młynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean: Advances in Scientific Studies (Acts of the II Nieborów Pottery Workshop, Nieborów, 18–20 December 1993).* Warsaw. Pp. 163–178.

Meyza H. 2007. *Nea Paphos* V: *Cypriot Red Slip Ware; Studies on a Late Roman Levantine Fine Ware*. Warsaw.

Mills P.J.E. and Reynolds P. 2014. Amphorae and Specialized Coarsewares of Ras al Bassit, Syria: Local Products and Exports. In N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou and V. Kilikoglou eds. *LRCW 4: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean; Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: A Market without Frontiers* (BAR Int. S. 2616). Oxford. Pp. 133–142.

Oleson J.P., Fitzgerald M.A., Sherwood A.N. and Sidebotham S.E. 1994. *The Harbours of Caesarea Maritima; Results of the Caesarea Ancient Harbour Excavation Project 1980–85* II: *The Finds and the Ship* (BAR Int. S. 594). Oxford.

Perrot J. 1961. Une tombe à ossuaires du IV millénaire à Azor, près de Tel Aviv. *'Atiqot* (*ES*) 3:1–83.

Rapuano Y. 2013. The Pottery of Judea between the First and Second Jewish Revolts. *Strata BAIAS* 31:57–102.

Rauchberger L. 2017. Ottoman Clay Tobacco Pipes from the Seawall Excavations in Jaffa. In A.A. Burke, K.S. Burke and M. Peilstöcker eds. *The History and Archaeology of Jaffa* 2 (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 2; Monumenta archaeologica 41). Los Angeles. Pp. 249–269.

RIC VI: C.H.V. Sutherland. *The Roman Imperial Coinage* VI: *From Diocletian's Reform* (*A.D. 294) to the Death of Maximinus* (A.D. 313). London 1967.

RIC VII: P.M. Bruun. *The Roman Imperial Coinage* VII: *Constantine and Licinius A.D. 313–337.* London 1966.

RIC VIII: J.P.C. Kent. *The Roman Imperial Coinage* VIII: *The Family of Constantine I A.D. 337–364.* London 1981.

Riley J.A. 1975. The Pottery From the First Session of Excavation in the Caesarean Hippodrome. *BASOR* 218:25–63.

Riley J.A. 1979. The Coarse Pottery from Berenice. In J.A. Lloyd ed. *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)* II (Suppl. to Libya Antiqua V). Tripoli. Pp. 91–467.

Rosenthal-Heginbottom R. 2005. The 1968 Excavation. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I. Pp. 229–282.

Rosenthal-Heginbottom R. 2019. *Jerusalem Western Wall Plaza Excavations* II: *The Pottery from the Eastern Cardo* (IAA Reports 64). Jerusalem.

Seligman J. 2010. The Pottery. In J. Seligman. *Naḥal Ḥaggit: A Roman and Mamluk Farmstead in the Southern Carmel* (IAA Reports 43). Jerusalem. Pp. 97–150.

Silberstein N. 2000. Hellenistic and Roman Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 420–469.

Simpson J. St. 2000. The Clay Pipes. In R.P. Harper and D. Pringle eds. *Belmont Castle: The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem* (BAMA 10). Oxford. Pp. 147–171.

Simpson J. St. 2002. Ottoman Pipes from Zir'in (Tell Jezreel). *Levant* 34:159–172.

Simpson J. St. 2008. Late Ottoman Pipes from Jerusalem. In K. Prag. *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967* V: *Discoveries in Hellenistic to Ottoman Jerusalem; Centenary Volume Kathleen M. Kenyon 1906–1978* (Levant Suppl. S. 7). Oxford. Pp. 433–446.

Tomber R. 1999. Pottery from the Sediments of the Inner Harbour (Area I14). In K.G. Holum, A. Raban and J. Patrich eds. *Caesarea Papers* 2: *Herod's Temple, the Provincial Governor's Praetorium and Granaries, the Later Harbor, a Gold Coin Hoard, and Other Studies* (*JRA* Suppl. S. 35). Portsmouth, R.I. Pp. 295–322.

Vincenz A. de 2010. The Pottery. In S. Kol-Ya'akov ed. *Salvage Excavations at Nesher-Ramla Quarry* 1. Haifa. Pp. 121–168.

Vincenz A. de 2011. Ottoman Clay Tobacco Pipes from Ramla. *'Atiqot* 67:43*–53*.

Vincenz A. de. 2014. Marks on the Pipes. In S. Gelichi and l. Sabbionesi. *Bere e fumare ai confine dell'impero: Caffè e tabacco a Stari Bar nel periodo ottomano.* Florence. Pp. 71–87.

Vincenz A. de. 2017. Ottoman Pottery and Glass Bracelets from Yafo (Jaffa), Jerusalem Boulevard and Its Vicinity. *'Atiqot* 88:115–129.

Vincenz A. de. 2021. Porcelain and Ceramic Vessels of the Ottoman Period. In Y. Arbel ed. *Excavations at the Ottoman Military Compound (Qishle) in Jaffa, 2007, 2009* (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 4; Ägypten und Altes Testament 91). Münster.

Williams C. 1989. *Anemurium: The Roman and Early Byzantine Pottery* (Subsidia mediaevalia 16). Toronto.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

Remains from the Chalcolithic, Roman, Byzantine and Ottoman Periods at Yehud, Ashkenazi Market

Eriola Jakoel

(Pp. 1*–42*)

In July 2011, an excavation was conducted in the southwestern part of the city of Yehud, c. 300 m north of Road 461, in an area known as Ashkenazi Market (Fig. 1). Several archaeological excavations have been undertaken nearby, revealing construction remains, installations and tombs from the Chalcolithic to the Ottoman periods. In the present excavation, 85 squares were opened, and remains from several periods (Plans 1–3) were discovered.

The remains from the Chalcolithic period included two wide and deep shafts that contained pottery vessels and flint artifacts chracteristic of the Late Chalcolithic period (see Lupu, this volume; Fig. 2). Such shafts were previously documented in Yehud and Tel Aviv, and they were reused as refuse pits. So far, no settlement remains from the Chalcolithic period have been unearthed at Yehud. Based on the distribution of the pits and shafts at Yehud, it can be concluded that this area was the periphery of a large settlement, where waste dumping and possibly industrial activities were carried out.

Finds from the Late Bronze and Iron Ages, and from the Persian and Hellenistic periods, are scarce (Fig. 11). No architectural remains survived, and the ceramic assemblage is small. From the Early Roman period, pottery, glass and stone vessels were exposed, indicating activity at the site (Fig. 12; see Gorin-Rosen, this volume). The finds dating from the period between the two Jewish revolts and later in the second century CE reflect continuity, although no architectural remains could be attributed to this phase.

In the Middle–Late Roman period (second–third centuries CE), an industrial area operated at the site, mainly for the production of pottery. Five pottery kilns were found in two areas (L633, L635, L725, L761, L771; Plan 3; Figs. 3–6), and another kiln was probably used in the metal industry (L808; Fig. 7). The pottery kilns are of the round type, with a central pillar from which arches emerge (Plan 2). The kilns produced household vessels, such as bowls, cooking pots, jugs and juglets (Figs. 12, 13). The remains of glass industry might point to the existence of a glass workshop at the site (see Gorin-Rosen, this volume). Between the pottery kilns were the remains of a structure that was probably related to the operation of the kilns, or for storage (Fig. 8). The fills in and above the structure included animal bones (see Agha, this volume).

In the Byzantine period, the kilns were filled in, sealed and leveled with a plaster floor. Buildings that probably served as dwellings (Fig. 9) were exposed at the site, alongside

pottery vessels (Figs. 14–16) and contemporary coins (studied by Donald T. Ariel), and refuse pits. Despite the poor preservation, overall planning is evident in the mostly east–west orientation of the architectural remains. Next to the Byzantine buildings were the scanty remains of an Early Islamic settlement, dated by the pottery finds (Fig. 17).

The site was resettled in the Late Ottoman period. The remains included buildings, refuse pits and cesspits (Fig. 10) of the Arab village el-Yehudiya (Abbasia). Pottery (Fig. 18), pipes (studied by Lior Rauchberger; Fig. 19), metal objects and jewelry (Fig. 20), were found from this phase.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. General plan of the excavation area.
Plan 2. The northern part of the excavation, plan and sections.
Fig. 2. Shaft 338 from the Chalcolithic period, looking north.
Fig. 3. Kiln 725, looking south.
Plan 3. The southern part of the excavation, plan and sections.
Fig. 4. Furnace 761, looking south.
Fig. 5. Kiln 635, looking south.
Fig. 6. Square units southeast of Kiln 635, looking north.
Fig. 7. Metal smelting furnace (L808), looking north.
Fig. 8. Remains of a building from the Roman period, looking west.
Fig. 9. Remains of a building from the Byzantine period, looking southwest.
Fig. 10. Cesspit 824, looking north.
Fig. 11. Pottery from the Late Bronze Age (1) and the Early Roman period (2–5).
Fig. 12. Pottery from the Middle and Late Roman period.
Fig. 13. Pottery from the Middle and Late Roman period.
Fig. 14. Pottery from the Byzantine period.
Fig. 15. Pottery from the Byzantine period.
Fig. 16. Pottery from the Byzantine period.
Fig. 17. Pottery from the Early Islamic period.
Fig. 18. Pottery from the Late Ottoman period.
Fig. 19. Pottery pipes from the Ottoman period.
Fig. 20. Metal objects and jewelry from the Ottoman period.